

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Halime AKKUŞ

**MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE
ÖLÜM VE ÖTESİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi: Mehmet ALTUNTAŞ**

Yozgat – 2019

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Halime AKKUŞ

**MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE
ÖLÜM VE ÖTESİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi: Mehmet ALTUNTAŞ**

Yozgat – 2019

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı 80110717020 numaralı öğrencisi Halime AKKUŞ'un hazırladığı “**Mukâtil Bin Süleymân'ın Tefsirinde Ölüm ve Ötesi**” başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 14/06/2019 Cuma günü saat 11:00'da yapılmış, tezin onayına ~~OY~~ ~~ÇOKLUĞU~~ / OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Enver BAYRAM

Üye : Dr. Öğr.Üyesi Mehmet ALTUNTAŞ

Üye : Dr. Öğr.Üyesi Mehmet ÇALIŞKAN

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ..17.../..06.../2019.. tarih ve 2205 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Yunus ÖZGER
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum “**Mukâtil B. Süleymân’ın Tefsirinde Ölüm Ve Ötesi**” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2019

Halime AKKUŞ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ Mukâtil B. Süleymân'ın Tefsirinde Ölüm Ve Ötesi

Halime AKKUŞ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi: Mehmet ALTUNTAŞ
2019-Sayfa: 96+XI

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi: Mehmet ALTUNTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi: Enver BAYRAM
Dr. Öğr. Üyesi: Mehmet ÇALIŞKAN

Mukâtil b. Süleymân ilk dönem müfessirlerinden olup hicrî ikinci asırda yaşamıştır. Tefsir alanında önemli bir yeri olan Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı eseri Kurân-ı Kerîm'in baştan sona tefsiri niteliğindeki ilk eserdir. Eser övgülere mazhâr olmasının yanında yergilerden de nasibini fazlasıyla almıştır. Üzerinde çeşitli çalışmaların yapıldığı bu eser, araştırmamızın temel kaynağıdır.

Çalışmamız, Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı eserindeki ölüm ve ölümden sonraki hayat ile ilgili âyetleri yorumlamasını konu edinmektedir.

Bu çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde; Mukâtil b. Süleymân'ın hayatı ve âhîret hakkında genel bir bilgi verilmesinin yanı sıra, çalışmamızın konusu, amacı ve yöntemi anlatıldı.

Birinci bölümde; Âhirete iman, ölüm, kabir, kıyâmet alâmetleri, kıyâmet ânı ile ilgili âyetlerin tefsiri incelendi.

İkinci bölümde; Mukâtil b. Süleymân'ın yeniden diriliş, amel defterlerinin dağıtılması, hesap, mîzan dirilişten so nra olacak olaylarla ilgili konulardaki görüşleri ele alındı.

Üçüncü bölümde; cehennem özellikleri, cehennemde yaşam cennetin özellikleri ve cennette yaşam konuları incelendi.

Anahtar Kelimeler: Mukâtil b. Süleymân, Tefsir, Ölüm, Âhîret, Hesap, Ceza, Mükâfat, Cehennem, Cennet

ABSTRACT

Master Thesis
Death and beyond in Mukatil B. Suleyman's Commentary

Halime AKKUŞ

Supervisor: Assist Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALTUNTAŞ

2019-Page: 96+XI

Jury: Assist Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALTUNTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi: Enver BAYRAM
Dr. Öğr. Üyesi: Mehmet ÇALIŞKAN

Mukatil b. Suleyman was one of the first period commentators and lived in the second century. Mukatil b. Suleyman's work called *et-Tefsiru'l-kebir*, which has an important place in the field of commentary, is the first work of the Qur'an's commentary from beginning to end. In addition to the work, it has received many criticisms. Various studies have been carried out on this work and it is the main source of our research.

Our study is about Mukatil b. Suleyman's interpretation of the verses related to death and life after death in his work named as *et-Tefsiru'l-kebir*.

This study consists of introduction and three chapters.

In the introduction; in the addition to giving general information about Mukatil b. Süleyman's life and the hereafter, the subject, purpose and method of our study were explained.

In the first chapter; the interpretation of the verses of faith in the hereafter, death, graves, signs of doom, moment of doom were examined.

In the second chapter; Mukatil b. Suleyman's discussions on resurrection, hand over of the book of deeds, account, trial and events after the resurrection were discussed.

In the third chapter; features of hell, life in hell, features of heaven and life in heaven subjects were examined.

Keywords: Mukatil b. Suleyman, Commentary, Death, Hereafter, Account, Punishment, Award, Hell, Heaven

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu Ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Amacı.....	1
3. Araştırmanın Yöntemi Ve Kapsamı.....	2
4. Mukâtil b. Süleymân.....	3
5. Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsiri Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	4
6. Ölüm Ötesi Hayata İman.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAYAT

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE ÖLÜM ÖTESİ HAYAT	8
1.1. Tehdit ve Müjde İfade Eden Âyetler.....	9
1.2. Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde Ölüm.....	11
1.2.1. Ölüm Meleği.....	12
1.2.2. Kâfirlerin Ölüm Şekli.....	13
1.2.3. Müminlerin Ölüm Şekli.....	14
1.3. Kabir.....	16
1.3.1. Kabir Sualı Ve Sorgu Melekleri.....	16
1.3.2. Kâfirlerin Ve Müminlerin Kabirdeki Durumları.....	17
1.4. Sâ'at (Kıyâmet).....	20
1.4.1. Kıyâmet Alâmetleri.....	21
1.4.1.1. Dâbbetü'l-Arz.....	21
1.4.1.2. Güneşin Batıdan Doğması.....	22
1.4.1.3. Ye'cûc Me'cûc.....	23
1.4.1.4. Deccâl'in Çıkışı Ve İsa'nın Yeryüzüne Nüzûlü.....	24

1.5. Sûr Borusu ve İsrâfîl	25
1.5.1. Birinci Nefhâ Râcife Ve Kıyâmetin Kopması	26

İKİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE YENİDEN DİRİLME VE HESAP GÜNÜ

2. İKİNCİ NEFHÂ VE YENİDEN DİRİLME	29
2.1. Beytü'l-Makdis	31
2.2. Amel Defterleri	32
2.2.1. Amel Defterlerinin Yazımı ve Dili	33
2.2.2. Kâfirlerin Ameli	34
2.2.3. Müminlerin Ameli.....	36
2.2.4. Kâfirlerin ve Müminlerin Amelleri Nerededir?	38
2.3 Hesap Zamani	39
2.3.1. Allah'ın ve Meleklerin Nüzûlü	40
2.3.2. Mîzan Terazilerinin Kurulması	41
2.3.3. Hesapların Görülme Süresi	42
2.3.4. Cennetin ve Cehennemın Yaklaştırılması.....	42
2.3.5. Herkes Yaptığının Karşılığını Görür.....	43
2.3.5.1. Kitabı Sağından Verilenlerin Hesabı Kolaydır	44
2.3.5.2. Kitabı Solundan Verilenlerin Hesabı Zordur	46
2.3.6. Hesap Gününde Organların Ve Yerin Şahitliği	48
2.4. Şefaât Ve Fidye	49
2.5. Âhîret Gününde Diğer Canlıların Durumu	50
2.6. Cehennemın Üzerindeki Köprüler	51
2.7. Hesaptan Sonra Cennet Ve Cehenneme Sevk.....	52
2.8. A'râf Ashâbı.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE CEHENNEM VE CENNET

3. ÖLÜMÜN ÖLDÜRÜLEREK EBEDÎ HAYATIN BAŞLATILMASI	56
3.1. Cehennem.....	57
3.1.1. Cehennemin Kapıları/Bölümleri	58
3.1.2. Cehennemin Nehirleri	60
3.1.3. Cehennemdeki Veyl Vadisi	61
3.1.4. Cehennemdeki Melekler	62
3.1.5. Cehennemliklere Sunulacak Yiyecekler Ve İçecekler.....	64
3.1.6. Cehennemde Yaşam.....	66
3.1.6.1. Cehennemin İlk Günü	67
3.1.6.2. Yüz Üstü Ateşe Atılırlar	69
3.1.6.3. Cehennemden Kesitler	69
3.1.6.4. Cehennemliklerin Kaylûlesi.....	71
3.1.6.5. Cehennemde Kim Ne Kadar Kalacak?	72
3.1.7. Cehenneme Uğramadan Cennete Gidilemez	72
3.2. Cennet	73
3.2.1. Cennetin Kapıları/Bölümleri.....	73
3.2.1. Cennetteki Tû' bâ Ağacı	75
3.2.2. Kevser Havuzu/Nehri.....	76
3.2.3. Cennetteki Hûriler Ve Bakire Kadınlar	77
3.2.4. Cennetteki Yiyecek Ve İçecekler.....	78
3.2.5. Cennette Yaşam	80
3.2.5.1. Cennetin İlk Günü	81
3.2.5.2. Cennette İstekler Nasıl bildirilir Ve Nasıl Cevap Alınır.....	83
3.2.5.3. Cennetten Kesitler	84
3.2.5.4. Cennetlikler Her Cuma Allah'ı Görürler	86
3.2.6. Cennetlikler ve Cehennemlikler Arasındaki Diyaloglar	87
3.2.7. Şehitler	87
SONUÇ	90
KAYNAKÇA	93
ÖZGEÇMİŞ	96

KISALTMALAR

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

s.a.v. : Sallallahu Aleyhi Vesellem

a.s. : Aleyhi's-Selam

H.z. : Hazreti

b. : bin ya da ibn

s. : Sayfa numarası

ts. : Basım yılı yok

trc. : Tercüme eden

thk. : Tahkik

bkz. : Bakınız

ys. : Basım yeri yok

ö. : Ölüm tarihi

h. : Hicrî tarih

ÖNSÖZ

Cennette, Hz. Âdem'in ve O'nun yol arkadaşı Hz. Havva'nın yaratılması¹ ile başlayan insanlık tarihi, onların yaptıkları hatanın² bir sonucu olarak; cennetten çıkarılıp dünyaya gönderilmelerinden günümüze kadar devam etmiş olup kıyâmete kadar da devam edecektir. Allah dünyaya gönderdiği kullarını başiboş bırakmamış,³ denemeye tâbi tutarak hayatı âhirete hazırlık sürecinin bir unsuru olarak yaratmıştır. Kullarının hazırlık sürecini kolay geçirmeleri için yol gösterici olarak peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Bu çerçevede hiç şüphesiz en son gönderdiği peygamber Hz. Muhammed, en son kitap da Kur'ân-ı Kerîm'dir. Dolayısıyla, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması insanın, kendisine dosdoğru bir yol haritası çizmesi açısından önem arz etmektedir.

Mîladî 610 senesinde nâzil olmaya başlayan Kur'ân-ı Kerîm yirmi üç senede tamamlanmış, bu zaman dilimi içerisinde bizzat Hz. Peygamber tarafından uygulamalı olarak tefsir edilmiştir. Hz. Peygamber, bir sebebe binâen tedrîcen nâzil olan âyetleri, yine tedrîcî olarak açıklamış ve hayata geçirmiştir. O'nun vefatından sonra zaman içerisinde değişen hayat şartları, insanları ihtilafa düştükleri meselelerde Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına müracaat etmeye ve bunlardan yola çıkarak yeni yorumlar yapmaya mecbur bırakmıştır. İçlerinde sahabenin de bulunduğu birçok ilim ehli, temel kaynak olan Kur'ân-ı Kerîm üzerinde tefsir çalışmaları yapmışlardır. Söz konusu çalışmalar tefsir tarihinde Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir eden müfessir olarak bilinen Mukâtil b. Süleymân'a kadar kısmî olarak devam etmiştir. Bu noktada tefsir tarihi "Mukâtil b. Süleymân'dan öncekiler" ve "Mukâtil b. Süleymân'dan sonrakiler" diye ikiye ayrılacak olsa yanlış olmaz kanaatindeyiz. Mukâtil b. Süleymân'dan önce tefsir ile ilgilenenler, sahabeden; Abdullah b. Mesûd (ö. 32/652) ve Abdullah b. Abbas (ö.68 /687), tabiin'den; Sâid b. Cübeyr (ö. 94 /713), Mücâhid (ö. 103/721), İkrîme (ö. 105/723), Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) gibi müfessirlerdir. Mukâtil b. Süleymân' dan sonra tefsir ile ilgilenenler oldukça fazladır.

Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir ederek İslam ilimlerine bir ekol kazandıran Mukâtil b. Süleymân'dan sonra, tefsir çalışmaları genellikle Kur'ân-ı

¹ Bakara 2/30.

² A'râf 7/22.

³ Kıyâme 75/36.

Kerîm'in tamamı üzerinden devam etmiştir. Bu minvalde Mukâtil b. Süleymân'ın tefsiri kendisinden sonra sıkça müracaat edilen temel bir kaynak olmuştur. *et-Tefsîru'l-kebir* adındaki bu eser bizim de çalışmamızın temel kaynağıdır. Çalışmamız eserin muhteviyatındaki ölüm ve ölümden sonraki hayatı konu edinmektedir.

Tez konumun seçiminde ve tez yazdığım süre boyunca, yardımlarıyla, tecrübeleriyle ve motive edici sözleriyle her zaman bana destek olan, kıymetli danışman hocam Mehmet ALTUNTAŞ'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca; maddi ve manevi desteklerini her zaman hissettiğim sevgili babam ve sevgili anneme, tezimi okuyarak tashihini yapan ailemin tüm fertlerine, dualarını benden esirgemeyen arkadaşlarıma ve öğrencilerime, çocukluğumdan beri üzerimde emeği olan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu Ve Önemi

Araştırmamızın konusu, Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-kebir* adlı eserindeki ölüm ve ölümden sonraki hayatı içermektedir. Ölümden sonraki hayatı bilmek insanın hem dünya hem de âhiret saadeti için çok önemlidir. Çünkü insan fitratı gereği hep refah ve mesut bir hayata kavuşmanın arzusu içindedir. Dünyada ölümlü olduğundan emin olan insanın ölümden sonraki hayat hakkında bilgi sahibi olmayı istemesi doğal bir istektir. Bu bilginin ilk kaynaklardan öğrenilmesi meselenin hassasiyeti açısından dikkate alınması gereken bir durumdur.

Yaşadığı dönem itibariyle Mukâtil b. Süleymân, Hz. Peygamber'in yaşamına şahit olan sahabeyi görenleri görmüş bir müfessir olarak karşımıza çıkmaktadır. Malumdur ki bir olayın konumuna ve zamanına ne kadar yakın olunursa olayları yorumlamak ve isabetli sonuçlara ulaşmak o kadar kolay olacaktır. Bu sebepten o dönemden elimize ulaşan ilk eser bize hazine mukâbilinden bir değer arz etmektedir. Bu hazinenin keşfedilerek içindeki cevherin gün yüzüne çıkarılması ve insanların istifadesine sunulması akademik câmiânın bir ödevi niteliğindedir. Bu tür çalışmalar Müfessir'in daha iyi tanınmasına ve ilim dünyasındaki hak ettiği pâyenin yanı sıra görüşlerinden istifade edilmesi noktasında da küçük bir gayret niteliği taşımaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın temel amacı Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-kebir* adlı eserini inceleyerek, O'nun, "ölüm ve ölüm ötesi" hayatla ilgili konulardaki görüşlerini tesbit etmek ve buradan yola çıkarak kendisinden sonra gelen müfessirlere ışık tutma noktasında ne kadar etkili olduğunu anlamaya çalışmaktır. Bununla beraber bu çalışma, okuyucusunu ölümden sonraki hayatın nasıl olacağı hususunda bilgilendirmeyi ve bilinçlendirmeyi, dolayısıyla oradaki yaşamının dünyadaki tercihlerinin bir sonucu olacağı düşüncesini oluşturmayı da amaçlamaktadır.

Eserin üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak Mukâtil b. Süleymân'ın âhirete bakışını yansıtan derli toplu bir çalışma bulunmamaktadır. Biz de hem temel amacımızı gerçekleştirmek hem de geri dönüşü olmayan bir hayata gidecek olan insanın merakını bir nebze olsun gidermek için bu kıymetli eseri incelemeye karar verdik.

3. Aratırmanın Yöntemi Ve Kapsamı

“Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Ölüm Ve Ötesi” adlı tezimizin yazmaya başlamadan önce kaynak taraması yaptık. Kaynaklarımızın bir kısmına kütüphanelerden, diğere bir kısmına da Şamile programından ulaştık.

Ana kaynağımız *et-Tefsîru’l-kebîr*’in orijinal nüshasına ulaşma imkanımız olmadığından, eserin tahkikli nüshası *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* adlı eser üzerinden çalışmamızı sürdürdük. Eseri okurken tezimizle alakalı kısımları tespit edip, konu tasnifi yaparak, elde ettiğimiz verileri başlıklar altında topladık. Daha sonra her konu ile ilgili diğere müfessirlerin görüşlerini araştırarak Mukâtil b. Süleymân’ın tefsiriyle benzer ya da farklı yönlerinin olup olmadığını tespit etmeye çalıştık. Bu noktada gerekli gördüğümüz görüşleri almaya özen gösterdik. Okuma, tasnif, veri toplama işlemimizin ardından tezimizin yazma aşamasına geçtik.

Tezimizin ana kaynağı olan *et-Tefsîru’l-kebîr* adlı eserin müellifi Mukâtil b. Süleymân’ın hayatına çalışmamızın giriş bölümünde değindik ancak, bu konuda çalışmalar bulunduğundan dolayı kısa bir anlatım tercih ettik. Aynı şekilde ölüm ötesi hayatla ilgili özet bir bilgi vermeyi uygun gördük. Üç bölüm halinde yazdığımız tezimizin birinci bölümünden itibaren sonuna kadar Mukâtil b. Süleymân’ın görüşlerini sade bir üslupla vermeye özen gösterdik. Yerine göre kavram açıklamalarına ve âyetlerin Arapça ifadelerine yer verdik. Anlattığımız her olay ile ilgili diğere müfessirlerin görüşlerini araştırdık. Bu noktada müfessirlerin tefsirlerini yazarken; Mukâtil b. Süleymân’ın görüşlerine müracaat edip etmediklerine dikkat çekmek istedik. Gerekli gördüğümüz müfessirlerin görüşünü zikretmeyi tercih ettik. Sonuç bölümünde de araştırmamızdan elde ettiğimiz bulguları tezimizin amacına uygun bir şekilde açıklamaya gayret ettik.

Tezimizi yazarken ana kaynağımız *et-Tefsîru’l-kebîr* haricinde, İbn Hacer’in *Tehzîbü’t-tehzîb*, Râgıb el-İsfehânî’nin *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, Zemahşerî’nin *Keşşâf*, Kurtubî’nin *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, İbn Kesîr’in *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, Taberî’nin *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, Neseî’nin *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, Cevzî’nin *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, Begavî’nin *Me’âlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân*, Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, Semerkandî’nin *Bahru’l-‘ulûm*, Kuşeyrî’nin *Letâifü’l-işârât*, Beyzavî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, Vâhidî’nin *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*,

Münâvî'nin *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmiu's-Sagîr*, Zebîdî'nin *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Sem'anî'nin *Tefsîru'l-Kur'an*, Mazharî'nin *Tefsîru'l-Mazharî*, Aynî'nin *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhu'l-Buhârî*, Mâverdî'nin *Tefsîru'l-Mâverdî* adlı kitaplar müracaat ettiğimiz birincil kaynaklardır. Zikrettiğimiz müfessirlerin ölüm tarihlerini tez metni içinde verdik. Ayrıca tezimizde TDV İslam Ansiklopedisi, Mukâtil b. Süleymân hakkında yazılmış tezler, makaleler de ikincil kaynaklar olarak kullandık. Âyet meallerini yazarken Şaban Piriş mealini tercih ettik.

4. Mukâtil b. Süleymân

Asıl adı Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdî el-Horasânî Ebü'l-Hasen el-Belhî'dir.⁴ (ö. 150/767) Hicrî 80⁵ senesinde Belh'de doğduğu rivâyet edilen Mukâtil b. Süleymân Merv'de başladığı tahsil hayatına, daha sonraları ikâmet ettiği Basra'da ve Bağdat'ta devam etmiştir.⁶ Merv şehrinde iken Ümmü Ebî 'Ûsme ile evlenmiştir. Basra'da hicrî 150 senesinde vefât etmiştir.⁷

Mukâtil b. Süleymân, akâid, tefsir, kelâm ve hadis ilmiyle ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra pek çok ilme vâkıf bir âlimdir. Âyeti, âyetle tefsir etmesinin yanı sıra rivâyet ve dirâyet yöntemini beraber kullanmıştır. Aklî tefsir yöntemini kullanan ilk müfessirdir.⁸

Mukâtil b. Süleymân'ın şahsiyeti ve ilmî kişiliği hakkında pek çok menfî ve müspet görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bazıları şunlardır: İmam Şâfiî (ö. 204/819) tefsir ilminde insanların Mukâtil b. Süleymân'a muhtaç olduğunu söylerken,⁹ Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812) Mukâtil b. Süleymân'ın yalancı olduğunu iddia ederek O'ndan rivâyette bulunmadıklarını belirtmiştir.¹⁰ Massignon, "O, hukuken Zeydî, akîde yönünden ise aşırı derecede Cehm'e hasım idi" demiştir.¹¹ Mukâtil b. Hayyam, Mukâtil b. Süleymân'ın ilmini diğer insanların ilminin yanında

⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, Matbaatu dâirati'l-me'ârifî'n-nizâmiyye, Hindistan h. 1326, X, 279.

⁵ Mustafa Demir, "İlk Fikhî Tefsir ve Müellifi Mukâtil b. Süleymân", Yüksek Lisans Tezi, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sivas 2010, s. 5.

⁶ İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015, s. 153.

⁷ M. Plessner, "Mukâtil", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, VIII, 567.

⁸ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, XXIII, 134-136; Fevzi Hamurcu, "Mukâtil b. Süleymân Kitabü't-tefsîri'l-hamsi mi'e âye adlı eseri", Basılmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 1995, s. 112.

⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, X, 279.

¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, X, 282.

¹¹ Plessner, "Mukâtil", VIII, 567-568.

okyanusun diğer denizler yanındaki durumuna benzetirken,¹² Yahyâ b. Mâin (ö. 233/848) Mukâtil b. Süleymân'ın sikâ olmadığını söylemektedir.¹³ Mukâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürcîî olup olmadığı hususunda tartışmalar bulunmaktadır.¹⁴ O'nun Hadisçiliği üzerine de çok tartışmalar yapılmış, bilhassa hadislerde isnada çok az yer verişini tenkit edilmiştir.¹⁵

Mukâtil b. Süleymân'ın on iki tane eser telif ettiği tespit edilmiştir. Ancak bunlardan sadece “*et-Tefsîru'l-kebîr*” “*el-vücûh ve'n-nezâ'ir*”, ve “*Tefsîru'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*” adlı üç eseri günümüze ulaşmıştır.¹⁶ Bu eserlerden “*et-Tefsîru'l-kebîr*” elimize ulaşan ilk tam tefsirdir. Bu eser “*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*” adıyla 1978-1988 yılları arasında Abdullah Mahmûd Şehhâte tarafından tahkik edilmiştir. Tahkiki yapılan bu çalışma Beşir Eryarsoy tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tefsir, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını içine alacak şekilde telif edilmiştir. Âyet sırasına göre tefsir yapılmakla beraber, anlaşılması güç kelimelerin de izahı yapılmıştır. Ancak Müellif'in bazı âyetlerin yorumlarını yaparken İsrâîli¹⁷ bilgilere yer vermesi tenkit edilmesine sebep olmuştur.¹⁸

5. Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsiri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Son zamanlarda Mukâtil b. Süleymân'ın tefsiri üzerine çok sayıda tez ve makale çalışmaları yapılmıştır. Sakarya Üniversitesi'nden, Ömer Türker tarafından, “Mukatil b. Süleymân'ın Kur'ân'ı Te'vil Yöntemi” adlı yüksek lisans tez çalışması yapılmış ve TDV İslam Ansiklopedisi'nin “Mukâtil” maddesi yazılmıştır. Yine aynı üniversiteden Şeyma Altay tarafından, Mukatil b. Süleymân'ın âyeti âyetle yorumlamasını incelenen; “Mukâtil b. Süleymân Tefsirinde Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir” adlı yüksek lisans tezi, ve Mustafa Soycan tarafından Mukâtil b. Süleymân'ın megazî konulardaki yorumlarının tespit edildiği; “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde

¹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, X, 279.

¹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, X, 283.

¹⁴ Mehmet Tözluyurt, “Mukâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 14, 14 (2018/14) s. 275-299.

¹⁵ Orhan Yılmaz, “Mukâtil b. Süleymân'ın Hadis Anlayışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 14, 14 (2018/14) s. 335-361.

¹⁶ Türker, “Mukâtil b. Süleymân”, XXIII, 134-136.

¹⁷ “İsrâîliyyat' isrâîlî bir kaynaktan rivâyet edilen kısya ve hadise demektir. İslâmî kaynaklara girmiş, Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlerden alınmış haberler İsrâîliyyat kelimesinin içinde değerlendirilir. Bu tür haberlerin tamamına İsrâîliyyat denilmesinin sebebi Yahudi haberlerinin diğerlerine nisbetle daha fazla olmasından dolayıdır.” İsrâîliyyat hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 6, 7.

¹⁸ Mehmet Altuntaş, “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde İsrâîliyyat ve Hurûf-u Mukattaa”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 13, 13 (2018/13) s. 129-158.

Megazi Bilgilerin Tespit ve Değerlendirilmesi” adlı yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır. Hitit Üniversitesi’den Selma Sarıkaya tarafından, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsiri ile “*el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*” adlı eserinin mukâyesesi” adlı yüksek lisans tezi ve Zehra Yıldırım tarafından Müfessir’in Müteşâbih âyetlere yaklaşımını incelediği “Mukâtil b. Süleymân’ın Müteşâbih Kabul Edilen Ayetlere Yaklaşımı” adlı yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. Uludağ Üniversitesi’nden Şenol Amedov’un, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Hristiyanlık” ve Berisha Besim’in “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Yahudilik” adlı yüksek lisans tezleri mevcuttur. Ankara Üniversitesi’den Abdillâh Akhmad Mughzî tarafından ise; “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinin İsrâiliyat Açısından İncelenmesi” adlı yüksek lisans tezi ve tefsirdeki âyetlerin nüzûl sebepleri için Dokuz Eylül Üniversitesi’nden Seyfullah Efe tarafından “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl” adlı yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. Ankara Üniversitesi’nden Hasan Günaydın Haidar tarafından tefsirdeki nasih ve mensûh konusunun işlendiği “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Nasih Mensûh” adlı yüksek lisans tez çalışması ve Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi’nden İrfan Zahidoğlu’nun tefsirde geçen hadislerin tahririni yaptığı “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebir’indeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi” adlı yüksek lisans tez çalışmaları bulunmaktadır.

Bunlarla beraber; Bozok Üniversitesi’nden Mehmet Altuntaş, Mukâtil’in âyetleri yorumlarken isrâili rivâyetleri nasıl kullandığını ve hurûf-u mukattaa harflerini nasıl yorumlandığını irdeleyen “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde İsrâiliyyat ve Hurûf-u Mukattaa” adlı bir makale yazmıştır. Makalede Müfessir’in “kâf dağı” ile ilgili efsanevi açıklamaları ve hurûf-u mukattaa harflerini ebced hesabından yola çıkarak nasıl yorumladığı üzerinde durulmuş, aynı zamanda Hz. Âdem’in yaratılması meselesi etraflıca ele alınmıştır. Yine aynı üniversiteden Mehmet Tözluyurt, Mukâtil b. Süleymân’a yöneltilen ithamlardan O’nun Zeydî ve Mürcîî olup olmadığı konusuna açıklık getiren “Mukâtil b. Süleymân’ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi” adlı bir makale yazmıştır. Makalede, daha çok Müfessir’in kelimî yönü ön planda tutulmuştur. Müfessir’in imanla ilgili bazı görüşleri sebebiyle O’na mürcii denildiği ve Hz. Ali’yi öne çıkaran yorumlarından dolayı Zeydî yakıştırmaları yapıldığı tespit edilmiş, söz konusu durumlar objektif bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Orhan Yılmaz ise; Mukâtil b. Süleymân’ın hadis anlayışını yansıtan “Mukâtil b. Süleymân’ın Hadis Anlayışı” adlı bir makale kaleme almıştır. Makalede,

Müfessir'in rivâyet ettiği hadislerde senet kullanmamasının sebepleri üzerinde durulmuş ve O'na yöneltilen eleştirilerin ve övgülerin gerekçeleri irdelenmiştir. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nden Şenol Amedov'un Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinde Hz. İsâ'nın vefatı meselesine nasıl yaklaştığını incelediği "Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinde Hz. İsâ'nın Vefatı Meselesi" adlı bir makalesi vardır. Makalede öncelikle konu hakkında diğer müfessirlerin görüşleri incelenmiş ve tespit edilen görüşler Mukâtil'in yorumlarıyla karşılaştırılmıştır. Böylece benzer ve farklı yönler ortaya çıkarılmıştır. Ankara Üniversitesi'nden Halis Albayrak da Mukâtil'in tefsirinde söz-muhatap ve anlam konulu "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde Söz-Muhatap-Anlam İlişkisi" adlı bir makale yazmıştır. Makalede Müfessir'in tefsirini yazarken ilk muhataplarını dikkate alan bir üslup kullandığı, kişi ve gruplar üzerinden yorumlar yaptığı üzerinde durulmuştur.

6. Ölüm Ötesi Hayata İman

Dünya üzerinde hayatını devam ettiren insanlar içerisinde "*Her can ölümü tadacaktır*"¹⁹ âyetinde işaret edilen gerçeği reddedecek insan yoktur. İçinde insanın da dâhil olduğu, canlılık belirtisi olan her varlık bir gün ölecektir. Mesele "ölünecek mi ölmeyecek mi" sorusu değildir. Temel soru "ölünce ne olacak" sorusudur. Bu soru insanlar tarafından farklı şekillerde cevaplanmıştır.

Materyalistler, hayatın bu dünyada yaşanandan ibaret olmadığı²⁰ görüşündedirler. Pozitivistler ise; âhiretin, ebedî yaşam düşünceye sahip insanın uydurmasından başka bir şey olmadığını savunurlar.²¹ Tarihin seyrine baktığımız zaman en ilkel dinlerden en gelişmiş dinlere kadar bütün dinlerde²² öteki âlem inancının varlığı görülür.

Güney Asya ülkelerindeki yeniden doğmak anlamında kullanılan reinkarnasyon öğretisi ve birbirine bağlı iki âlem olduğunu düşünen ve yaşadıkları her olayı atalarına bağlayan Doğu Asya, Afrika ve Kuzey Amerika yerlilerinin inançları²³ ölümden sonraki hayata inandıklarını göstermektedir.

¹⁹ Âl-i 'İmrân 3/185.

²⁰ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, Mütercim'in Mukaddimesi, trc. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983, I, 284.

²¹ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, Mütercim'in Mukaddimesi, I, 284.

²² İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, Mütercim'in Mukaddimesi, I, 284.

²³ W. M. Speelman "*Ölümün Kısa Bir Tarihi*", trc. Ahmet Bora Pekiner, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 17.

Vahye dayalı dinlerden Yahudilik ve Hristiyanlıkta da âhiret inancı mevcuttur. Tevrat'ta, *“Dahası yüksek yerden, sokaktaki tehlikelerden korkacaklar; badem ağacı çiçek açacak, çekirge ağırlaşacak, tutku zayıflayacak. Çünkü insan sonsuzluk evine gidecek”*²⁴ pasajındaki “sonsuzluk” ifadesi ölümden sonra bir hayatın var olduğunu göstermektedir.²⁵ İncil’de, *“Dirilişten sonra insanlar ne evlenir ne de evlendirilir, gökteki melekler gibidirler”*²⁶ pasajındaki “dirilişten sonra” ifadesi âhiret inancının var olduğunu açıkça belirtmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de de Yahudilerin ve Hristiyanların âhiret anlayışına işaret eden âyetler bildirilmektedir.²⁷

İslâmiyette öteki âlem inancı, Allah’a imandan sonra zikredilen inanç esaslarının başında gelir. Allah’ın varlığına inanan her mümin inanç esasları gereği öldükten sonra bir yaşamın olacağını bilir ve buna inanır. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm’de müminler hakkında *“Onlar sana indirilene de senden önce indirilene de inanırlar. Âhirete de kesin olarak inanırlar”*²⁸ denilmektedir.

Anlaşılan odur ki, insanlar farklı şekillerde inanmış olsalar da “âhiret” gerçeğini göz ardı etmemektedirler ve ölümden sonraki yaşamın nasıl olacağı konusunda araştırmalar yapmaktadırlar.

²⁴ Vâiz 12: 5.

²⁵ Yahûdilerin âhiret anlayışı ile ilgili bkz. Mehmet Altuntaş, “Tevrat ve Kur’ân’a Göre Yahûdilerin Dünyaya Bakışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 3 (2013/3), s. 90-93.

²⁶ Matta 22: 30.

²⁷ Bakara 2/62, 80, 111.

²⁸ Bakara 2/4.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE

ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAYAT

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE ÖLÜM ÖTESİ HAYAT

İslam'da ölümden sonraki hayatı ifade eden kavram “âhiret” kelimesidir. “Âhiret”, “son” anlamındaki “آخِرٌ” “âhir” kelimesinin müennesidir.²⁹ Bu kelime bazen “ilk” anlamındaki “أَوَّلٌ” “evvel” kelimesinin bazen de “bir” anlamındaki “وَاحِدٌ” “vâhid” kelimesinin karşıtı olarak kullanılır.³⁰ Terim olarak “âhiret”, dünya hayatını takip eden, ona benzer fakat daha farklı yönleri bulunan ebedî³¹ olduğuna inanılan hayattır.

Mukâtil b. Süleymân'a göre ölümden sonraki hayata “âhiret” denilmesinin sebebi, âhiretin dünya hayatından sonra gerçekleşecek olmasıdır. Yaşadığımız bu hayata “dünya” denilmesinin sebebi ise âhiretten daha yakın olmasıdır. “Dünya” kelimesi “أَدْنَى” “ednâ” kelimesinin müennesi olup, “en yakın” anlamına gelmektedir.³²

Kur'ân-ı Kerîm'de âhiret ile ilgili pek çok âyet mevcuttur. En başta âhirete imanın ehemmiyeti, dünya hayatının geçiciliği defaatle vurgulanır. Bir âyette “*Bu dünya hayatı, bir eğlence ve oyundan başka bir şey değildir. Âhiret hayatı ise, gerçek hayat odur*”³³ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, âyette geçen “لَهْوٌ” “lehv” “eğlence” ve “لَعِبٌ” “le'ib” “oyun” kelimelerini “بَاطِلٌ” “bâtıl” kelimesiyle eş değer tutarken, “دَارُ الْآخِرَةِ” “dârû'l-âhire” tamlamasını “cennet” olarak tefsir etmiştir.³⁴ “*İşte âhiret yurdu! Biz onu, yeryüzünde büyüklenmeyen ve bozgunculuk istemeyenlere veririz. Sonuç takva sahiplerininindir*”³⁵ âyetinde geçen “büyüklenmek” anlamındaki “عُلُوًّا” “uluvven” kelimesini, “tevhîde ve imana karşı büyüklenmek”³⁶ olarak açıklayan Mukâtil b. Süleymân “bozgunculuk” manasına gelen “فَسَادٌ” “fesâd”

²⁹ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 543-548.

³⁰ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru's-Şâmiye, Beyrut 2011, s. 68.

³¹ Topaloğlu, “Âhiret”, I, 543-548.

³² Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Dâru ihyâi't-türâs, Beyrut h.1423, I, 558.

³³ ‘Ankebût 29/64.

³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 389.

³⁵ Kasas 28/83.

³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 358.

kelimesine “mâsiyet işlemek” anlamını vermektedir. Mukâtil b. Süleymân âhiret hayatını, “orada ölüm yoktur” anlamındaki “لَا مَوْتَ فِيهَا” “lâ mevte fihâ” cümlesiyle açıklamıştır.³⁷

Mukâtil b. Süleymân’ın âhiret hayatının devamlılığını açıklarken kullandığı “لَا مَوْتَ فِيهَا” ifadesi, Zemaşerî (ö. 538/1144), Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirler tarafından da kullanılırken³⁸ İbn Kesîr (ö. 774/1373) bunlardan farklı olarak “أَبَدًا أَبَدًا” “ebedler ebedi”³⁹ tabirini tercih etmiştir.

1.1. Tehdit ve Müjde İfâde Eden Âyetler

Kur’ân-ı Kerîm’de, âhiretteki ceza ve mükâfattan bahsedilirken bazı günahların ve sevapların ismi ve mâhiyeti bilhassa zikredilir. Bunlardan birisi yetim malı yemek hakkındadır. Allah: “Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, karınlarına sadece ateş doldururlar ve alevli bir ateşe atılırlar”⁴⁰ buyurmaktadır. Burada Mukâtil b. Süleymân azap şeklini teferruatlı olarak îzah etmiştir. Buna göre; yetim malı yiyen kişinin dudakları deve dudaklarından daha uzun olacak, dudak boyu kırk arşın uzunluğunda olup biri burnuna değerken diğeri karnına kadar uzanacaktır. Cehennemdeki görevli onu yakalayıp ağzına ateşi dolduracaktır.⁴¹ Başka bir âyette “Âyetlerimizi tanımayanları ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe azabı tatmaları için onları başka derilerle değiştireceğiz. Allah, güçlü ve hâkimdir”⁴² denilmektedir. Müfessir, âyette ifâde edilen derilerin değişme süresini “Bir dünya günü süresi içinde yedi defa değiştireceğiz”⁴³ şeklinde açıklamaktadır.

İbn Kesîr, yetim malı yiyenlerle ilgili âyetin tefsirinde Ebû Sâid el-Hudrî’den rivâyetle şu bilgileri aktarır: Ebû Sâid el-Hudrî Hz. Peygamber’e mîrac gecesi ne gördüğünü sormuş ve şu cevabı almıştır: “Beni yaratılmışların çok olduğu bir yere götürdüler. Oradakilerin başında vazifeli bir adam vardı. Onun deve dudağı gibi dudakları vardı. İnsanlar oradaki birinin derisini yüzüyorlar sonra kaya gibi bir ateş ağzına konulup altından çıkarılıyordu. Bu azaptan dolayı o bağıryordu. Ben, Cibril’e

³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 389.

³⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemaşerî, *Keşşâf*, Dâru'l-kitâbi'l-Mısriyye, Beyrut h. 1407, III, 463; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu ' li ahkâmi 'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kitâbi'l-Mısriyye, Kâhire 1964, XIII, 361.

³⁹ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru tayyibe, ys. 1999, VI, 294.

⁴⁰ Nisâ 4/10.

⁴¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 360.

⁴² Nisâ 4/56.

⁴³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 380.

bunların kim olduğunu sordum. Onların yetim malı yiyenler olduklarını söyledi.” İbn Kesîr, derilerin değişme süresini İbn Hatîm’den rivâyetle: “Deriler yetmiş bin defa pişirilecek” ve İbn Ömer’den rivâyetle: “Derileri saatte yüz yirmi defa değiştirilecek”⁴⁴ diye açıklamıştır. İbn Kesîr’in nakletmiş olduğu bu bilgi kısmen de olsa Mukâtil b. Süleymân’ın görüşüyle benzerlik göstermektedir. Zemahşerî, derilerin günde yedi defa değiştirileceğini belirttiği⁴⁵ açıklamasını Hz. Peygamber’e nispet etmiştir. Yine Zemahşerî, Hasan Basri’den (ö. 110/728) rivayetle: “Deriler yetmiş kez parşömen kâğıdı gibi beyaz deriye dönüştürülecektir”⁴⁶ sözünü nakletmektedir.

Ceza görecekleri belirtilen bir başka zümre de, Allah’ın kendilerine lütfettiği maldan infakta bulunmayıp cimrilik eden kimselerdir. Bunlar hakkında Kur’ân-ı Kerîm’de: “Allah’ın kendilerine fazlından verdiği şeylerde cimrilik edenler, bunu kendileri için hayırlı sanmasınlar, aksine bu onlar için şerdir. Kıyâmet günü cimrilik ettikleri şeyler boynularına dolanacaktır...”⁴⁷ âyeti zikredilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, cimrilik edenleri zekât vermeyenler olarak açıklayarak yorumuna şöyle devam etmektedir: Biriktirip durdukları o mal zehrinin şiddetinden kafasında tüy olmayan, çenesinde dağ gibi kıllar bulunan bir yılan haline dönüşecek ve cimri kimsenin boynuna dolanacaktır. O kimse kendisini kollarıyla muhafaza etmeye çalıştıkça yılan onun kollarını dahi yutacaktır. Bu durum hesaplar görülüp o kimsenin cehenneme atılmasına kadar devam edecektir.⁴⁸

Zemahşerî, cimrilik edenleri zekât vermeyenler olarak zikreder ve bununla ilgili deyimleri izah ettikten sonra, cimrilik yapanın vermediği malın âhirette yılan olarak yaratılıp sahibinin boynuna dolacağı bilgisini aktarır.⁴⁹ Fakat yılanın mâhiyeti hakkında Mukâtil b. Süleymân kadar teferruatlı izahta bulunmaz. Taberî (ö. 310/923) ve İbn Kesîr ise cimri kimselerin mallarının âhirette yılan olacağı görüşünü nakletmektedirler. Taberî, bu konuda hemen hemen Zemahşerî kadar açıklamada bulunurken;⁵⁰ İbn Kesîr, yılanın mâhiyeti hakkında epeyce mâlûmat vermektedir.⁵¹

⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, II, 219.

⁴⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 522.

⁴⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 522.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/180.

⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 318.

⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 446.

⁵⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetu’r-risâle, ys. 2000, VII, 433.

⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, II, 173.

Bununla beraber Allah'ın koyduğu sınırlar dâhilinde yaşayanlara yönelik müjdelere çok sayıda âyette zikredilir. Bunlardan bir tanesi: “*İmân edip salih amel işleyenleri altından ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetlere girdireceğiz. Onlara orada tertemiz eşler vardır*”⁵² âyetidir. Mukâtil b. Süleymân âyetteki “*خَالِدِينَ*” “Onlar orada ebedi kalacaklardır” ifadesini “*لَا يَمُوتُونَ*” “asla ölmezler” olarak açıklamaktadır. Burada kullanılan “*لَا*” edatı fiili muzariyi nefyeden bir edat olarak bilinir. Arapça’da bu şekilde kullanılan ifadeler “Fiil-i muzârî nefy-i istikbal” olarak isimlendirilir. Bu cihetten anlaşılan mana şudur ki cennete girdirilecek olanlar orada ölümlerini tatmayacaklardır. Ayrıca Müfessir, “Onlara tertemiz eşler vardır.” cümlesi bağlamında “tertemiz eşler” ibâresini “hayz, büyük abdest, küçük abdest ve her türlü kirden arınmış kadınlar”⁵³ olarak yorumlamıştır.

Taberî, “tertemiz eşleri” hayz ve hoş olmayan şeylerden arınmış kadınlar olarak,⁵⁴ Neseî (ö. 710/1310) ise; “tertemiz eşleri” hayz, nifas ve necisten⁵⁵ arınmış kadınlar olarak tanımlamaktadır.

1.2. Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Ölüm

“Ölüm” kelimesi Arapça’da “mevt”, “vefât”, ve “helak” kelimeleri ile ifade edilir ve hayatın son bulması anlamında kullanılır.⁵⁶ “*Her can ölümü tadacaktır...*”⁵⁷ âyetinde geçen “*مَوْتٌ*” yani “Ölüm” lafzından kastedilen; insan, hayvan ve bitkilerde bulunan canlılık kuvvesinin yok olması ve ruhun bedenden ayrılmasıdır.⁵⁸

Yaratılan her canlının yeryüzünde bir kalış süresi vardır. Kur’ân-ı Kerîm’de “*Her toplumun bir sonu vardır. Sonları geldiğinde; ne bir süre ertelenebilir ne de öne alınabilir*”⁵⁹ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân’a göre bir toplumun sonu (eceli), üzerlerine azabın inmesi ile ilgilidir. Yani bir azab geldiği zaman ertelenmez ve erkene de alınmaz.⁶⁰

⁵² Nisâ 4/57.

⁵³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 381.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, VIII, 488.

⁵⁵ Ebü’l-Berekât Hâfizüddîn ‘Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medâriku’t-tenzil ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf ‘Ali Bideyî, Dâru’l-kelîm et-tayyîb, Beyrut 1998, I, 366.

⁵⁶ Salime Leyla Gürkan, “Ölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 32-34.

⁵⁷ Âl-i ‘İmrân 3/185.

⁵⁸ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 781.

⁵⁹ A’râf 7/34.

⁶⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 35.

Taberî ve Zemahşerî Mukâtil b. Süleymân gibi bir toplumun ecelinin gelmesini üzerlerine azap inmesi⁶¹ olarak tefsir etmektedirler. İbn Kesîr ise; “Her asrın ve her neslin bir eceli vardır”⁶² demektedir.

1.2.1. Ölüm Meleği

Mukâtil b. Süleymân: “Kulları üzerinde yegâne hâkim O’dur. Size gözetleyiciler (melekler) gönderir. Sonunda birinize ölüm geldiği zaman, elçilerimiz hiç kusur etmeden onun canını alırlar”⁶³ âyetinde geçen “تَوَفَّقَهُ رُسُلُنَا” ibaresindeki elçilerden kastedilenin, yalnızca ölüm meleği olduğunu zikreder. Müfessir: “Melekler kendilerine zulmedenlerin canlarını alırlarken ‘biz bir kötülük yapmamıştık’ diyerek teslim olurlar. Şüphesiz Allah, onların ne yaptıklarını çok iyi biliyor”⁶⁴ âyetini açıklarken; ölüm meleği ve yardımcılarının altı kişi olduklarını, bunlardan üçünün müminlerin canını almakla, üçünün de kâfirlerin canını almakla görevli melekler olduklarını⁶⁵ söylemektedir.

Mukâtil b. Süleymân: “Size memur edilen ölüm meleği sizin canınızı alacak sonra da Rabbinize döndürüleceksiniz, de!”⁶⁶ âyetinde zikredilen “ölüm meleğini” şöyle tasvir eder: Adı “Azrâil” olarak bilinen ölüm meleğinin dört kanadı vardır. Bu kanatların ikisi doğu ve batı yönünde, diğer ikisi de kuzey ve sabâ rüzgârının estiği dünyanın en uzak noktasına kadar uzanmaktadır. Tüm mahlûkâtın Azrâil’in biri batıda diğeri doğuda olan iki ayağı arasında olduğu bilgisini de nakleden Mukâtil b. Süleymân, başının en yüce semada olduğunu bedeninin gök ile yer arası kadar olduğunu ve yüzünün de hicap perdeleri üzerinde bulunduğunu söylemiştir.⁶⁷

Zemahşerî’ye göre “تَوَفَّقَهُ رُسُلُنَا” “Elçilerimiz onun ruhunu alırlar” ibâresindeki “Ruhu alanlar” ölüm meleği ve yardımcılarıdır. Yine O, Mücâhid’den (ö. 103/721) rivâyetle yeryüzünün ölüm meleğine bir kap gibi sunulduğu bilgisini zikretmiştir. Buna göre; ölüm meleği, her ev üzerinde günde iki defa dolaşmaktadır.⁶⁸ İbnü’l-Cevzî, (ö. 597/1201) ise ölüm meleği ile ilgili bilgilerin bir kısmını Mukâtil b.

⁶¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XX, 175; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 101.

⁶² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, VI, 361.

⁶³ En’âm 6/61.

⁶⁴ Nahl 16/28.

⁶⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 466.

⁶⁶ Secde 32/11.

⁶⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 450.

⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 32.

Süleymân'dan almıştır.⁶⁹ Kurtubî, ölüm meleğinin adının Allah'ın kulu anlamına gelen Azrâil olduğunu ve yardımcılarının bulunduğunu⁷⁰ söylemektedir. İsimleri zikredilen müfessirler ölüm meleğinin mâhiyeti hakkında teferruatta bulunmamışlardır. Ancak Begavî, (ö. 516/1122) Azrâil'i tasvir eden bilgiyi Mukâtil b. Süleymân'dan nakletmiştir.⁷¹

1.2.2. Kâfirlerin Ölüm Şekli

“Kâfir” kelimesi, Arapça “الْكُفْرُ” “el-küfr” kelimesinin ismi fâilidir. Bir şeyi örten gizleyen anlamına gelmektedir. Terim olarak “kâfir” vahdaniyeti, şeriatı, peygamberliği bildiği halde açıkça inkâr eden kişi demektir.⁷²

Kur'ân-ı Kerîm'de kâfirlere hitâb eden âyetlerin büyük bir bölümü âhirete yönelik, tehdit içeriklidir. Allah, ölüm anlarında meleklerin kâfirlerin yüzlerine ve arkalarına vura vura canlarını alacaklarını⁷³ bildirmektedir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'de: “*Onlardan birine ölüm gelince; Rabbim, beni geri döndür der*”⁷⁴ âyeti kâfirlerin ölüm ânını ifâde eden başka bir âyettir. Mukâtil b. Süleymân, âyette zikredilen kâfirin geri dönmek istemesindeki sebebi şöyle izah etmiştir: “Ölüm meleğini görünce kâfirin dili tutulur. Önceki yaptığı kötülükler gözünün önüne gelir ve sâlih amel işlemek üzere geri dönmeyi ister”⁷⁵ fakat bu isteği gerçekleştirilmez. Çünkü kıyâmete kadar döndürülmeyeceklerine dâir bir “berzâh”⁷⁶ vardır.

Mukâtil b. Süleymân kâfirlerin ölüm şeklini Nâzi‘ât sûresinin tefsirini yaparken dile getirmektedir. Allah: “وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا” “*Andolsun şiddetle söküp alanlara*”⁷⁷ diye yemin ifade eden bir buyruk dile getirmektedir. Müfessir burada “وَالنَّازِعَاتِ” “Nâzi‘ât” kelimesini ölüm meleği olarak ifade eder. Ölüm meleği kâfirin ruhunu söküp alırken ruh boğazına dayandığı zaman onu boğazına batırır. Sonra yünün pürüzlü bir demirden çıkarılması gibi ruhunu boğazından çıkarır. Böylece kâfirin canı ayağından boğazına doğru ıslak yünün pürüzlü demirden çıkarılması gibi

⁶⁹ Cemâlüddin Ebü'l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ‘ilmi't-tefsîr*, thk. ‘Abdürrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-kitâbi'l-‘Arabî, Beyrut h. 1422, II, 38.

⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmiu‘ li ahkâmi'l-Kur‘ân*, XIV, 92.

⁷¹ Ebü Muhammed el-Hüseyin b. Mes‘ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî, *Me‘âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur‘ân*, thk. ‘Abdürrezzâk el-Mehdî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-‘Arabî, Beyrut h. 1420, V, 16.

⁷² İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur‘ân*, 714, 715.

⁷³ Enfâl 8/50; Muhammed 47/27.

⁷⁴ Mü‘minûn 23/99.

⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 165.

⁷⁶ Mü‘minûn 23/100; Müfessir “berzâh” kelimesine “ecel” (yani belli bir süre) anlamını vermiştir. bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 165.

⁷⁷ Nâzi‘ât 79/1.

zor çıkarılır.⁷⁸ Gazab melekleri kâfirin ruhuna doğru yarışircasına koşarlar. Onların yüzleri kor ateşe benzer ve gözleri şimşeği andırır. Çok öfkeli olmalarının yanında hararetleri ateşten fazladır. Gazap melekleri tarafından kâfirin ruhu, kibrite benzeyen kor bir ateşin üzerine konular balık gibi ateş üzerinde kızartılır. Semânın kapıları ona açılmaz ve melek, kâfirin ruhunu alıp siccîne ulaştırır.⁷⁹

Taberî⁸⁰ ve İbn Kesîr, “وَالنَّازِعَاتِ” “nâzi‘ât” lafzının can alan melekler olduğu görüşündedirler. İbn Kesîr’in, İbn Abbas’a dayandırdığı bir rivâyete göre söküp alınan kâfirin ruhudur ve önce sökölüp alınır ardından cehenneme daldırılır.⁸¹ Sa‘lebî (ö. 427/1035) kâfirin ölüm ânını Mukâtil b. Süleymân’dan naklederek, “Ölüm meleği kâfirin ruhunu yünün pürüzlü demirden çekilmesi gibi çıkarır”⁸² demiştir. Semerkandî de, (ö. 373/983) bu bölümü Mukâtil b. Süleymân’dan naklettiğini tefsirinde belirtmiştir.⁸³

1.2.3. Müminlerin Ölüm Şekli

“Mümin” kelimesi Arapça bir kelime olup “أَمَنَ” “âmene” fiilinin ismi failidir. Esas kökü “أَمَنَ” “emene” kelimesidir. Bu kelime inanmak, güvenmek, emanet etmek, emniyet içinde olmak, boyun eğmek gibi manalara gelmektedir.⁸⁴ Kurân-ı Kerîm’e göre Allah’ı ve Hz. Peygamber’i kabul edip tasdik eden herkes iman eden olarak vasıflandırılır⁸⁵ ve mümin olarak isimlendirilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de, iman edip güzel işler yapanların mükâfatlarının eksiksiz verileceği bildirilmektedir.⁸⁶ Hiç şüphesiz mükâfatın çoğu âhirettedir. Yaşarken de birtakım güzelliklerle karşılaşacak olan müminleri ölüm anlarında kolaylıklar beklemektedir. Müminin ölüm ânı: “وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا”⁸⁷ “Kolayca çekip çıkararlara”⁸⁸

⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 571.

⁷⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 572.

⁸⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 185, 186.

⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsiru’l Kur’ân-i’l-‘azîm*, VIII, 312.

⁸² Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsiri’l-Kur’ân*, thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. ‘Aşûr, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, Beyrut-Lübnan 2002, X, 122.

⁸³ Ebü’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, ys. ts. III, 541.

⁸⁴ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 90, 91.

⁸⁵ Mâide 5/69.

⁸⁶ Bakara 2/62; Âl-i ‘İmrân 3/57, 172; Hûd 11/23, 108; İsrâ 17/9; Kehf 18/30, 31; Hac 22/23, 50; Fussilet 41/8; Tîn 95/6.

⁸⁷ Mukâtil b. Süleymân “وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا” âyetini kâfirin ölüm ânı olarak tefsir etmiştir. Buna göre ölüm meleği kâfirin canını damarlarıyla beraber boğazından çekip çıkarır. Bu çıkariş tıpkı suda boğulan kişinin canının çıkması gibidir. Bu yorumu benimseyen bazı müfessirler olmuştur. Fakat günümüz meallerinin genelinde söz konusu âyet müminin ölüm ânı olarak ifade edilmiştir.

⁸⁸ Nâzi‘ât 79/2.

ve “وَالسَّابِحَاتِ سُبْحًا” “*Dalıp yüzenlere*”⁸⁹ âyetleriyle ifâde edilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, “وَالسَّابِحَاتِ” “*sâbihât*” kelimesini tek başına ölüm meleği olarak yorumlamıştır. Âyetin tamamından kastedilen ölüm meleğinin, müminin ruhunu kabzetmesidir. Mukâtil b. Süleymân müminin ruhunu suda yüzen yüzücüye benzetmiştir. Âyette geçen yüzmekten kasıt da meleklerin semâlarda yüzmeleridir. Can alıcı melekler müminlerin ruhlarına âdeta cennet ipeğine benzeyen bir ipeğe girer gibi girerler. Rahmet melekleri müminin ruhuna yarışircasına varırlar. Onların yüzleri güneş gibidir ve başlarının üzerinde taçları bulunur. Gülümseyen sevinçli ve hoş görünen yüz ifadeleri vardır. Bu melekler müminin ruhunu alıp semâda herhangi bir engelle karşılaşmadan “*sidre-i müntehâya*” kadar ulaştırırlar.⁹⁰

“*Sidre-i müntehâ*”⁹¹ kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de geçen bir kavramdır. Mukâtil b. Süleymân’a göre “*sidre*” ağaçtır. Bu ağacın dalları inci, yakut ve zebercetten olup yedinci semânın üzerinde arşın sağında bulunmaktadır. Onun “*muntehâ*” kelimesiyle birlikte kullanılmasının sebebi, hiçbir meleğin ondan öteye geçememesinden dolayıdır. “*Sidre’nin*” ilerisini ancak Allah bilir. O ağacın gölgesi bir ümmeti gölgelendirebilir. Her yaprağında Allah’ı zikreden bir melek vardır. O ağaçtan bir yaprak yere düşse yeryüzündekiler için envâ-i çeşit elbiseler ve meyveler ihtivâ edecek biçimde onları bir nur ile aydınlatabilir. Bir adam güçlü bir deveyle onun etrafında dolaşacak olsa ihtiyarlayıp ölmedikçe devesi bindiği yere gelemmez. Bu “*sidre’nin*” gövdesinden “*sebil ve kevser*” isimli iki ırmak fışkırır. Bu ağaca “*tû’bâ*” ağacı da denilmektedir.⁹² Müfessir, müminlerin⁹³ ve şehitlerin⁹⁴ ruhlarının bu ağaca kadar ulaştırıldığını da haber vermektedir.

Sa’lebî, “وَالنَّاشِطَاتِ” “*nâşidât*” için müminlerin ruhlarını alan melekler⁹⁵ olduğunu söylerken, Kuşeyrî, (ö. 465/1072), müminlerin ruhları olduğu⁹⁶ görüşündedir. Vahidî, (ö. 468/1076) “*nâşidât*” kelimesini tıpkı “*nâzi’ât*” kelimesi gibi kâfirlerin ruhlarını alan melekler olarak yorumlarken, “وَالسَّابِحَاتِ” kelimesi için

⁸⁹ Nâzi’ât 79/3.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 571, 572.

⁹¹ Necm 53/14.

⁹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 160.

⁹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 572.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 160.

⁹⁵ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsîri l-Kur’ân*, X, 124.

⁹⁶ Ebü’l-Kâsım Zeynüslâm ‘Abdülkerîm b. el-Hevâzin b. ‘Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü l-işârât*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî, el-Hey’etü’l-Mısıryeti’l-âmmeti li’l-kitâb, Mısır ts. III, 681.

“Müminlerin ruhlarını alan meleklerdir”⁹⁷ demektedir. Kurtubî, Mukâtil b. Süleymân’ın görüşünü tefsirine alarak “Melekler müminlerin ruhlarını cennete götürür”⁹⁸ demiştir. Kurtubî ve Kuşeyrî, müminlerin ruhlarının sidre-i münthaya götürüleceği hususunda görüş beyan etmemişlerdir. Semerkandî ise; “sidre” ile ilgili bilgileri Mukatıl b. Süleymân’dan nakletmiştir. O da, “sidre’nin” tû‘bâ ağacı olduğunu, müminlerin ve şehitlerin ruhlarının bu ağaca kadar ulaştırılacağı bilgisini tefsirinde zikretmiştir.⁹⁹ Sa‘lebî, “sidre” hakkında Mukâtil b. Süleymân’ın tefsirine müracaat etmiştir.¹⁰⁰

1.3. Kabir

Kabir “الْقَبْرِ” ölünün konulduğu yerdir. Bu sözcük “ölüyü kabre koydum” manasındaki “قَبَّرْتُهُ” fiilinin mastarıdır.¹⁰¹ Türkçe’deki karşılığı mezardır. Ziyaret edilen yer anlamında kullanılır.¹⁰²

İslâmiyet’te âlimlerin çoğunluğunun görüşüne göre kabir sorgusu ve kabir azabı kavramı mevcuttur. Bu konuda şu âyet delil gösterilmektedir.¹⁰³ “Onlar sabah akşam ateşe sunulurlar...”¹⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân bu âyeti “Firavun ehli ve tüm kâfirlerin ruhları günde iki defa menzillerine (cehennemde kalacakları yer) arz olunurlar”¹⁰⁵ şeklinde yorumlamıştır.

Taberî, Mukâtil b. Süleymân’dan farklı olarak kâfirlerin ruhlarının bazı siyah kuşların kursaklarında olduğunu ve cehenneme gidecekleri güne kadar sabah akşam ateşe sunulacaklarını¹⁰⁶ nakleder. Kuşeyrî de Taberî’ye benzer bir ifade kullanır.¹⁰⁷

1.3.1. Kabir Suali Ve Sorgu Melekleri

Ölümden sonra berzâh âleminde insanları sorguya çekeceğine inanılan meleklerden biri “مُنْكَرٌ” “münker” diğeri “نَكِيرٌ” “nekir”dir.” Bu kelimeler “bilmemek”

⁹⁷ Ebü'l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed ‘Alî el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri ‘l-Kur’âni ‘l-mecîd*, thk. Şeyh ‘Adil Ahmed ‘Abdülmevcûd vd., Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, Beyrut-Lübnân 1994, IV, 418.

⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmiu ‘li ahkâmi ‘l-Kur’ân*, XIX, 193.

⁹⁹ Semerkandî, *Bahru ‘l-‘ulûm*, III, 360.

¹⁰⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve ‘l-beyân ‘an tefsîri ‘l-Kur’ân*, IX, 143.

¹⁰¹ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi ‘l-Kur’ân*, s. 651.

¹⁰² Kürşat Demirci, “Kabir” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 37-38.

¹⁰³ Kuşeyrî, *Letâifü ‘l-işârât*, III, 308.

¹⁰⁴ Mü’min 40/46.

¹⁰⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 715.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmiu ‘l-beyân ‘an te’vîli âyi ‘l-Kur’ân*, XXI, 395.

¹⁰⁷ Kuşeyrî, *Letâifü ‘l-işârât*, III, 308.

“şiddetli ve korkulu olmak” anlamlarına gelen “نَكَرَ” “neker” kelimesinden türetilmiştir. Bunlar Kur’ân-ı Kerîm’de isim olarak zikredilmez.¹⁰⁸

Mukâtil b. Süleymân kabirde sual soracak olan bu melekler hakkında tefsirinde şu bilgileri verir: Bu meleklerin topuklarına kadar uzanan saçları, yeri kazan dişleri, yere kadar uzanan elleri, masmavi gözleri ve şimşek gibi sesleri, bir de ellerinde çok ağır demirden topuzları vardır. Bu topuz o kadar ağırdır ki Mina’daki hacılar bir araya gelip bu topuzu kaldırmaya kalksalar yerinden oynatamazlar.¹⁰⁹

Kabir suali hakkında Hz. Peygamber’den gelen rivâyetler de mevcuttur.¹¹⁰

1.3.2. Kâfirlerin Ve Müminlerin Kabirdeki Durumları

Her insanın mutlaka bir kabir hayatı olacaktır. Genel olarak ölünün toprağa gömüldüğü yer kabir olarak adlandırılır. Ancak toprağa gömülen, suda boğulan, yanıp kül olan ya da daha farklı şekillerde ölen, kısaca ölüm şekli nasıl olursa olsun herkesin âhiretten önce bir durak yeri vardır. O kabirdir. Hz. Peygamber: “Kabir âhret duraklarının evvelidir. Şayet bir kimse o duraktan kurtulursa, ondan sonrakileri kolay geçer. Kurtulamazsa sonraki duraklar onun için zor olacaktır”¹¹¹ demektedir. Hadiste geçen durak yeri kabirdir. İnananların kurtulacakları, inanmayanların da bedbaht olacakları düşünülürse, kâfir olarak ölen kimsenin ilk durağının kolay olmayacağı âşikardır.

Mukâtil b. Süleymân, kâfir olarak ölenin kabirdeki durumunu: “*Ey iman edenler, Allah’ın kendilerine gazap ettiği bir toplumu dost edinmeyin. Onlar kabirdeki kâfirlerden ümitlerini kestikleri gibi, âhiretten ümitlerini kesmişlerdir*”¹¹² âyeti bağlamında izah etmektedir. Müfessir bu âyetin Abdullâh b. Übey ile Mâlik b.

¹⁰⁸ Süleymân Toprak, “Münker ve Nekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 14-15.

¹⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 405.

¹¹⁰ Enes İbn Mâlik’den Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Kul, kabrine konulup onun ashâb ve yârânı geri dönüp gittiklerinde (Meyyit, bunlar yürürken ayakkabılarının sesini bile muhakkak işitir) ona iki melek gelir. Bunlar meyyiti oturturlar. Şu Muhammed denilen kişi hakkında ne dersin? diye sorarlar. O şöyle der. Şahitlik ederim ki Muhammed Allah’ın kulu ve rasûlüdür. Bunun üzerine melekler; Ey mümin! Cehennemdeki yerine bak, Allah bu yeri senin için cennetten bir makama tebdil eyledi, derler. Hz peygamber “O mümin cehennem ve cennetteki makamını birden görür” buyurmuştur. Fakat kâfir veya münâfik sorulara; Muhammed hakkında bir şey bilmiyorum İnsanların ona dedikleri bir sözü, ben de insanlara uyup söyledim, diye cevap verir. Bu iki melek tarafından bu kâfir veya münâfık; “Hay anlamaz ve uymaz olaydın” denilir. Daha sonra bu kâfir veya münâfıkın iki kulağı arasında demirden bir topuzla vurulur. O vurmanın etkisiyle o kişi öyle bir bağırır ki o sesi insanlar ve cinlerden başka herkes işitir.” Buhâri “Cenâ’iz”, 67, 86; Mukâtil b. Süleymân bu hadiste anlatılan durumları tefsirinde senet vermeden zikretmektedir. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 307.

¹¹¹ Tirmizî, “Zühd”, 5.

¹¹² Mümtehine, 60/13.

Duḥşum hakkında nâzil olduğunu dile getirmektedir. Yahudiler onlara İslam'dan uzaklaşmayı hoş göstermişlerdi. Bazı fakir Müslümanlar da Yahudilere haber yetiştirerek onlarla aralarını iyi tutup menfaat elde etme çabası içinde idiler. Allah bu davranışı yasaklayarak¹¹³ onlarla dost olunmaması gerektiğini bildirmiştir. Bunun sebebi onların yani Yahudilerin âhiretten ümitlerinin olmayışdır. Müfessir bu durumu kâfirlerin kabirdeki durumlarını anlatarak îzah etmektedir.

Kâfir kabre girince biri “münker” diğeri de “nekir” olan iki melek yanına gelirler. Onu oturturlar. “Rabbin kim? Dinin nedir? Peygamberin kimdir?” sorularını sorarlar. Her defasında bilmiyorum cevabını alırlar. O zaman melek “Allah seni rahmetinden uzak etsin” der. Sonra cehennemdeki yerini göstererek; “Ey Allah'ın düşmanı cehennemdeki yerine bak” der. O da bakar ve “veyl olsun” der. Melek sözüne devam ederek “Eğer inanmış olsaydın cennete girecektin” der. Kâfir cennete bakarak “bu kimin?” diye sorar. Melek de “burası Allah'a iman eden kimsenin” cevabını verir. Bu karşılıktan sonra kâfir pişmanlık ve hasretle cennette hissesinin olmadığı kanaatine varır ve ye'se düşer.¹¹⁴ Başka bir âyette Yüce Allah: “*Allah iman edenleri, dünya hayatında ve âhirette sabit bir söz üzerinde tutar; zalimleri de sapıklıkta bırakır. Allah ne dilerse yapar*”¹¹⁵ demektedir. Bu âyeti açıklarken de Müfessir, kâfir kimsenin kabir sorgusunu yukarıdaki anlatılanlardan farklı olarak şöyle izâh etmektedir. Kâfir kimse kendisine yöneltilen sorulara “bilmiyorum” cevabını verince melek ona “bilmez anlamaz olası” diyerek karşılık verir ve “Allah'ım seni öfkelen diren bu kuluna gazap et” diye dilekte bulunur. Akabinde melek elindeki topuzla kâfire bir darbe indirir. Bu darbeye kâfirin bütün bedeni kırılıp dökülür. Kabrini bir alev sarar. Kâfirin o andaki feryadı yaşayan insanlar ve cinler haricindeki herkes tarafından işitilir ve herkes ona lanet eder. Mukâtil b. Süleymân “...İşte onlara hem Allah lanet eder, hem de lanet edenlerin hepsi lanet eder”¹¹⁶ âyetinde işaret edilen lanetlenenlerin kabirdeki kâfirler olduğunu belirtmiştir. Müfessir, kendilerine rızık verilmemesine sebep oldukları gerekçesiyle kesilmek üzere olan koyun bile bunlara lanet eder demiştir.¹¹⁷

¹¹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 307.

¹¹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 307, 308.

¹¹⁵ İbrâhîm 14/27.

¹¹⁶ Bakara 2/159.

¹¹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 406.

Taberî, kabre girenlerin ilahi ecirden ümitlerini kestikleri gibi yahûdilerin de âhiretten ümitlerini kestiklerini beyan etmektedir.¹¹⁸ Fakat sözü edilen âyet bağlamında kâfirlerin kabirdeki durumlarından söz etmemektedir. İbn Kesîr, İbn Abbas'tan rivâyet edilen görüşü naklederek Mukâtil b. Süleymân'ın da bu görüşü tercih ettiğini eklemiştir. Zemahşerî ve Beyzavî, (ö. 685/1286) kâfirlerin kabirdekilerden ümit kesmelerini, onların tekrar dirilmelerinden ümitleri olmayışı olarak açıklamışlardır.¹¹⁹

Aynı şekilde mümin olarak ölen kimseler de kabirde sorguya tabi tutulacaklardır. Mukâtil b. Süleymân, müminlerin kabirdeki durumlarını şöyle dile getirmektedir: “münker” ve “nekir” mümin kimseyi kabirde oturturlar. Ona “Rabbim kim? Dinin nedir? Peygamberin kimdir?” sorularını sorarlar. Mümin kimse de “Rabbim Allah, dinim islâm, peygamberim Muhammed” cevabını verir. Melekler ona: “Korundun ve hidâyet buldun” derler. Sonra da onun Allah tarafından razı edilmesi hususunda niyazda bulunurlar. Müfessir: “Allah iman edenleri dünyada ve âhirette sabit bir söz üzerinde tutar” âyetiyle kastedilen budur¹²⁰ demektedir.

Mukâtil b. Süleymân'ın bu açıklamaları Hz. Peygamber'den gelen hadislerle örtüşmektedir. Ancak Müfessir açıklamalarını yaparken isnada yer vermemiştir.

Taberî, müminin kabirdeki sorular karşısında güzel cevaplar vermesini, Allah'ın dünya ve âhirette sağlam söz ile sabit tutması olarak açıklamıştır.¹²¹ Zemahşerî ve Beyzavî, daha önce zikrettiğimiz hadisi gündeme getirerek müminin kabirdeki durumuna açıklık getirmişler, bu açıklamayı da Mukâtil b. Süleymân gibi Allah'ın iman edenleri sabit bir söz üzerinde tutar cümlesine bağlamışlardır.¹²² Sa'lebî, hadisi zikretmekle beraber müminin kabirdeki durumunu Mukâtil b. Süleymân'dan aldığını belirtmiştir.¹²³

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, XXIII, 346.

¹¹⁹ Zemahşerî *Keşşâf*, IV, 521; Nâsiruddîn Ebû Sâid 'Abdullâh b. Ömer. b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beyzavî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Maraşlî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut h. 1418, VI, 289.

¹²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 405, 406.

¹²¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, XVI, 589.

¹²² Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 554; Beyzavî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, III, 198.

¹²³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, V, 316.

1.4. Sâ‘at (Kıyâmet)

“Sâ‘at”, “السَّاعَةُ” sözlükte zamanın cüzlerinden her biri anlamında kullanılır. Bu kelime “kıyâmet” manasına da gelir. “اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ” “Kıyâmet yaklaştı.”¹²⁴ “يَسْأَلُونَكَ” “عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا” “Sana (kıyâmet) saatini; onun vaktinin ne zaman geleceğini soruyorlar.”¹²⁵ “وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ” “Kıyâmetin bilgisi O’nun yanındadır.”¹²⁶ âyetlerinde geçen “sâ‘at” kelimesi ile kıyâmet kastedilmektedir.¹²⁷ “Sâ‘at” kelimesi Allah’ın bu dünya için belirlediği sürenin sona ermesi, kâinatın düzeninin bozulması anlamında kullanılır. Bundan sonraki yeniden dirilişe de kıyâmet denir. Buna rağmen Türkçe’de “kıyâmet” “sâ‘at” anlamında kullanılmaktadır.¹²⁸

Kur’ân-ı Kerîm, kıyâmetin saatini soranlara cevap olarak; kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgisinin sadece Allah’a ait olduğunu, onun ansızın kopacağını ve bu bilgiyi Hz. Peygamber’in dahi bilemeyeceğini haber vermektedir.¹²⁹ Mukâtil b. Süleymân, âyette geçen, kıyâmetin zamanını soranları kureyş kâfirlerine hasretmektedir. Âyetteki “لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا” “Onun vaktini açıklayamaz” ifadesini de “لَا يَكْشِفُهَا” “keşfettiremez” olarak açıklamaktadır.¹³⁰ Bu kelime ism-i fâil kalıbıyla “كَاشِفٌ” “kâşife” olarak “Onu Allah’tan başkası açığa çıkaracak değildir”¹³¹ âyetinde de zikredilmektedir. Müfessir’in bu âyetten yola çıkarak “لَا يَكْشِفُهَا” şeklinde tefsir etmiş olması muhtemeldir. Malumdur ki keşif gizli olan bir şeyin araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmasıdır. Kâşif ise bu keşif işini yapan kişi demektir.

Zemahşerî: “Kıyâmetin zamanını soranlar kureyşlilerdir” diye bir söylem olduğunu tefsirinde zikretmiştir. Ayrıca; Zemahşerî, kıyâmete sa‘at denilmesinin sebebinin ansızın ve hızlı bir şekilde gerçekleşecek olması sebebiyle olduğunu söylemiştir. O’da kıyâmet’in vaktinin ortaya çıkarılmayacağını ifade etmek için “لَا يَكْشِفُهَا” kelimesini kullanmıştır.¹³² Kuşeyrî, kıyâmeti ya cehaletinden şaşırmış kâfir,

¹²⁴ Kamer 54/1.

¹²⁵ A‘râf 7/187.

¹²⁶ Zuhruf 43/85.

¹²⁷ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 434.

¹²⁸ Ömer Özsoy; İlhami Güler, *Konularına göre Kur’ân*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, s. 246.

¹²⁹ A‘râf 7/187.

¹³⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 78.

¹³¹ Necm 53/58.

¹³² Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 183.

ya da âhiret hayatına özlem duyan ârif sorar¹³³ demiştir. Neseî, kıyâmetin bilinemeyeceğini “لَا يَطْهَرُ” “لَا يَكْشِفُ” kelimeleriyle açıklamıştır.¹³⁴

1.4.1. Kıyâmet Alâmetleri

Kıyâmetin yaklaştığına dair işaret olarak tanımlanan kıyâmet alametleri küçük ve büyük alametler olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük alametler genel olarak dini hayatın zayıflayıp kötülüklerin yayılması olarak yorumlanmıştır.¹³⁵ Kıyâmetin büyük alâmetleri daha çok hadislerde geçmektedir. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

«... عَنْ حُدَيْفَةَ بْنِ أَسِيدِ الْغِفَارِيِّ، قَالَ: اطَّلَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيْنَا وَنَحْنُ نَتَذَكَّرُ، فَقَالَ: «مَا تَذَكَّرُونَ؟» قَالُوا: نَذَكُرُ السَّاعَةَ، قَالَ: " إِنَّهَا لَنْ تَقُومَ حَتَّى تَرَوْنَ قَبْلَهَا عَشْرَ آيَاتٍ - فَذَكَرَ - الدُّخَانَ، وَالدَّجَالَ، وَالدَّابَّةَ، وَطُلُوعَ الشَّمْسِ مِنْ مَغْرِبِهَا، وَنُزُولَ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَبِأَجُوجَ وَمَأْجُوجَ، وَثَلَاثَةَ خُسُوفٍ: خَسْفٌ بِالشَّرْقِ، وَخَسْفٌ بِالمَغْرِبِ، وَخَسْفٌ بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ، وَآخِرُ ذَلِكَ نَارٌ تَخْرُجُ مِنَ الْيَمَنِ، تَطْرُدُ النَّاسَ إِلَى مَحْشَرِهِمْ »

“...Huzeýfe b. Esîd el-Gifârî: Nebî (sav) biz konuşurken yanımızda belir-di ve “ne konuşuyorsunuz” dedi. “Sa‘at hakkında konuşuyoruz” dediler. Nebî (sav): “řu on işareti gormedikçe kıyâmet kopmaz” dedi. Onlar; Duhân, deccâl, dâbbe, güneşin batıdan doğması, Meryem oęlu İsa’nın nüzülü, Ye’cûc Me’cûc, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında bir çöküntünün olması ve bunların sonuncusu, Yemen tarafından bir ateşin çıkması...”¹³⁶

Mukâtil b. Süleymân, Hz. Peygamber’in saydığı bu on alâmetin hepsinden söz etmemiştir. Biz O’nun tefsirinde ele aldığı alâmetleri açıklamaya çalışacağız.

1.4.1.1. Dâbbetü’l-Arz

Kur’ân’ı Kerîm’de: “Onlara verilen söz gerçekteşiği zaman, yerden bir dâbbe (canlı) çıkarırız da onlara konuşarak; insanların gerçekten âyetlerimize inanmadıklarını söyler”¹³⁷ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân’a göre “dâbbe” Mekke’deki Safa’dan çıkartılacaktır. Onun çıkması Allah’ın âyetlerinden bir âyettir. Adı “Efdâ” olan “dâbbe’nin” lisanı Arapça’dır. Ayrıca dört ayağı, iki kanadı vardır. Tüyleri yeni bitmiş olan bu canlının başı da bulutlara değecektir. O insanlara kendini

¹³³ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, I, 594.

¹³⁴ Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, I, 622.

¹³⁵ Yusuf şevki Yavuz, “Kıyâmet Alâmetleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 522-525.

¹³⁶ Müslim, “Fiten”, 39.

¹³⁷ Neml 27/82.

gösterip “İnsanlar benim çıkacağıma inanmıyorlardı” dedikten sonra tekrar çıktığı yere geri dönecektir.¹³⁸ Burada Müfessir insanları Mekke kâfirlerine indirgemıştır.

Zemahşerî, “dâbbe'nin” Arapça konuşacağını ve Safâ'dan çıkacağını nakletmektedir.¹³⁹ Fakat “dâbbe'yi” Mukâtil b. Süleymân gibi tasvir etmemiştir. Begavî, “dâbbe” hakkında Mukâtil b. Süleymân'a müracat etmiştir.¹⁴⁰ İbn Kesîr'in “dâbbe” hakkındaki tasvirleri Mukâtil b. Süleymân'dan daha fazla teferruat içerirken¹⁴¹ Kuşeyrî, “dâbbe'nin” kıyâmet alâmeti olduğunu belirtmiş fakat hakkında detay vermemiştir.¹⁴² Beyzâvi, “dâbbe'yi” dört ayaklı, iki kanatlı, az tüylü ve uzunluğunu altmış arşın olarak anlatan bir rivâyetten bahsetmektedir.¹⁴³

1.4.1.2. Güneşin Batıdan Doğması

Kur'ân'ı Kerîm'de: Bazı insanların iman etmeleri için birtakım beklentiler içinde oldukları beyan edilmektedir. Bu beklentiler; “meleklerin gelmesi”, “Rabbin gelmesi” ve “Rabbin bazı mucizeler göndermesi” durumlarıdır. Ancak, bu mucizeler geldiği anda artık iman etmelerinin bir kıymeti olmayacağı uyarısı da yapılmaktadır.¹⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân'a göre bu âyette ifâde buyrulan “meleklerin gelmesinden” kastedilen tek başına ölüm meleğinin gelmesidir. “Rabbinin gelmesinden” kastedilen Allah'ın kıyâmet gününde buluttan gölgeler içinde gelmesidir. “Rabbinin mucizelerinden” kastedilen ise; güneşin batıdan doğmasıdır. Eğer bir kimse güneş batıdan doğana kadar inanmamış ve hayırlı bir amel işlememişse artık güneşin batıdan doğmasını müteâkiben iman etmesinin ve hayırlı işlerde bulunmasının kendisine bir faydası olmayacaktır. Ancak inanmış olanlar için ise durum farklıdır. Onların güneş batıdan doğduktan sonra yaptıkları hayırlı işler kabul edilecektir.¹⁴⁵

Taberî, Zemahşerî, İbn Kesîr, Beyzavî, yukarıda zikredilen âyeti kıyâmet alametleriyle ilişkilendirmektedirler. Bu müfessirler açıklamalarını Hz. Peygamber'den gelen bazı rivâyetlere dayandırmaktadırlar.¹⁴⁶

¹³⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 317.

¹³⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 384.

¹⁴⁰ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, III, 513.

¹⁴¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, VI, 212-214.

¹⁴² Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 50.

¹⁴³ Beyzâvi, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 167.

¹⁴⁴ En'âm 6/158.

¹⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 599.

¹⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, X, 11; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 81, 82; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, III, 371; Beyzâvi, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, II, 190.

1.4.1.3. Ye'cûc Me'cûc

Kur'ân-ı Kerîm'de işaret edilen kıyâmet alâmetlerinden biri de “Ye'cûc ve Me'cûc” adındaki iki zümrenin ortaya çıkmasıdır.

“*Ne zaman ki Ye'cûc Me'cûc serbest bırakılır, her tepeden ve dereden sel gibi akarlar*”¹⁴⁷ âyetinde ifade edilen “Ye'cûc Me'cûc” kıyâmete yakın zamanda ortaya çıkacağına inanılan iki zümrenin adıdır. Mukâtil b. Süleymân, bu iki zümrenin soyunun Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'e dayandığını söylemektedir. Ayrıca bunlar öz kardeşlerdir.¹⁴⁸ Bir başka âyette bu zümrenin, yeryüzünde bozgunculuk çıkardıkları gerekçesiyle Zülkarneyn¹⁴⁹ tarafından önlerine bakır ve demir karışımı bir set yapılarak iki dağ arasına kapatıldığı¹⁵⁰ bildirilmektedir. Mukâtil b. Süleymân Hz. Ali'den gelen bir rivâyeti esas alarak, bunlar hakkında şu bilgileri vermektedir: Ye'cûc Me'cûc önlerine çekilen bu seti delmek için uğraşmaktadırlar. Her gün sabahtan akşama kadar uğraşmalarına rağmen “inşallah” demedikleri için başarılı olamazlar. Öyle bir gün gelir ki içlerinden bir Müslüman kişi doğar ve o kişi onlara öğütü “seddi delmeye başlarken bismillah deyin” der. Bu vesileyle set biraz incilir ve gün ışığını görürler. O Müslüman kişi tekrar onlara “yarın inşallah açarız deyin” der. Ertesi gün seddi delmeyi başarırlar ve yeryüzüne çıkmaya başlarlar. Fırat'ın suyunu tükeninceye kadar içerler. Onlardan son kişi gelip orada su bulamaz. Bunlar ağaçlara varıncaya kadar her şeyi yerler.¹⁵¹ Ayrıca Müfessir, bunların seddi aştıkları vakit Şamlıların üçte birinin onlardan kaçacağını, diğer üçte birlik kısmının onlarla savaşacağını, geriye kalanların da onlara boyun eğeceğini söylemektedir.¹⁵²

Zemahşerî ve Beyzavî, “Ye'cûc Me'cûc” hakkında aynı görüştedirler. İkisi de bunların insan cinsinden iki ayrı kabile olduklarını ve Yafes'in soyundan geldiklerini nakletmişlerdir.¹⁵³ Ayrıca; kıyâmette seddin açılıp bu iki kabilenin her tepeden inmelerinin mahşerde kabirden çıkıp mahşer yerine koşmalarına işaret ettiği

¹⁴⁷ Enbiyâ 21/96.

¹⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 92.

¹⁴⁹ Zülkarneyn hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hükümdar ya da peygamber olduğunu söyleyenler olmuştur. Her halukarda sâlih ve âdil bir kişidir. Zülkarneyn hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ömer Nasûhi Bilmen, *Kurân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964, IV, 1993, 1994, 1995.

¹⁵⁰ Kehf 18/92-97.

¹⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 602, 603. Ye'cûc Me'cûc hakkında Hz. Ali'den rivâyet edilen bu hadisin tahriri için bkz. İrfan Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebiri'ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş 2015, s. 98.

¹⁵² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 603.

¹⁵³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 748; Beyzavî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, III, 394.

yönündeki görüşü tercih etmişlerdir.¹⁵⁴ İbn Kesîr, “Ye’cûc Me’cûc” hakkında Mukâtil b. Süleymân’la benzer ifadeler nakletmiştir.¹⁵⁵

1.4.1.4. Deccâl’in Çıkışı Ve İsâ’nın Yeryüzüne Nüzûlü

Kıyâmet yaklaştığına dâir gerçekleşeceğine inanılan alâmetlerden biri de “Deccâl’in” çıkışı ve Hz. İsâ’nın yeryüzüne inmesi olayıdır.

Hiz. İsâ’nın kıyâmete yakın bir zaman da nüzûl edeceğine dâir şu âyet delil gösterilmektedir. Allah: “Şüphesiz o, kıyamet için bir ilimdir. O halde, kıyametten yana bir şüpheniz olmasın. Bana uyun. Dosdoğru yol budur”¹⁵⁶ buyurmaktadır. Mukâtil b. Süleymân, İsâ’nın semadan yeryüzüne indirileceğini ve bu hâdisenin son sâ’atin geldiğini gösteren bir alâmet olduğunu söylemektedir. Müfessir’e göre, İsâ’nın ref edildiği yer Beytü’l-Makdis dağıdır.¹⁵⁷ Kıyâmet yaklaştığında İsâ Beytü’l Makdis’ te bulunan Efik adındaki tepeye nüzûl edecektir. Kırmızı renkli bir elbise giymiş olan İsâ’nın saçları da yağlanmıştı. Elinde de bir “حَرْبَةٌ” “mızrak” vardır. Elindeki bu mızrak bir başka alâmet olduğu belirtilen “Deccâl” adındaki kişiyi öldürmesi içindir.¹⁵⁸

Müfessîr, Hz. İsâ tarafından öldüreleceği belirtilen “Deccâl’in” iri ve şişman bir vücudu olduğunu, saçlarının ve sakallarının gür ve siyah, dişlerinin de pırl pırl parladığını söylemiştir. Ayrıca onun bir gözü âmâ ve iki kaşının ortasında kâfir yazmaktadır. O tıpkı Fetan b. Abdü’l-‘Uzza’ya benzemektedir.¹⁵⁹

Hiz. İsâ’nın kıyâmetten önce yeryüzüne ineceğine dâir delil gösterilen bir başka âyet şudur: “Kitap ehlinde, ölmeden önce ona kesin olarak inanan olursa, O kıyâmet günü onlara şahitlik eder”¹⁶⁰ Mukâtil b. Süleymân, bu âyetteki zikredilen ehl-i kitabın Yahudiler olduğunu söylemektedir. Yahûdi bir kimsenin ölüm anında melek ona İsâ’nın Allah’ın kulu ve Rasûlü olduğunu söyler. Bunun üzerine yahûdi îmân eder fakat kabul görmez. Ancak Hz. İsâ indiğinde yahûdilerden hayatta olanlar O’na iman edecektir. Müfessir, bunları açıkladıktan sonra İbn Abbas’tan bir rivâyeti tefsirinde nakleder. İbn Abbas’a Yahûdilerden suda boğulan, yanarak ölen ya da

¹⁵⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 134, 135; Beyzavî, *Envâru’-t-tenzîl ve esrâru’-t-te’vil*, IV, 60.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân-i’l-‘azîm*, V, 197, 198.

¹⁵⁶ Zuhurf 43/61.

¹⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 800.

¹⁵⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 421.

¹⁵⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 518; Mukâtil b. Süleymân “Deccâl” hakkındaki bu bilgiyi Hz. Peygamber’in mîracta gördüğü kişilerin ve olayların anlatıldığı bir hadise dayandırmıştır.

¹⁶⁰ Nisâ 4/159.

yabani hayvanlar tarafından parçalananlar ne olacak diye sorulduğunda O, “İsâ’ya inanana kadar ölmezler”¹⁶¹ cevabını vermiştir.

Taberî, İsâ’nın nüzûlü konusunda Mukâtil b. Süleymân’la aynı görüşte olup,¹⁶² Hz. İsâ’nın yeryüzüne nüzûlünü kıyâmetin kopacağına nişanesi olarak yorumlamaktadır.¹⁶³ Zemahşerî, İbn Kesîr ve Sa‘lebî de aynı görüş üzerinde mutâbıktırlar.¹⁶⁴

1.5. Sûr Borusu ve İsrâfil

“Sûr” içine üflenen boynuz benzeyen bir şeydir.¹⁶⁵ Seslenmek, bağırarak, çağırmak, meyletmek anlamındaki “savr” kelimesinden türetilmiştir.¹⁶⁶ “Sûr” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de “نَفَخَ” “üfleme” fiiliyle birlikte; “يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ” “Sûr’a üflendiği gün”¹⁶⁷, “وَنُفِخَ فِي الصُّورِ” “Sûr’a üflendiği zaman”¹⁶⁸, “فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ” “Sûr’a üflendiği zaman”¹⁶⁹ şeklinde kullanılmaktadır. Kıyâmet geldiğinde “sûr” borusuna üflenecek ve kıyâmet kopacaktır. “Sûr’un” diğer bir adı Kur’ân-ı Kerîm’de “نَاقُورٌ” “nâkur”¹⁷⁰ ismiyle geçmektedir.

İsrâfil dört büyük melekten biri kabul edilir. Kıyâmetin kopma anında ve yeniden diriliş olacağı zaman “sûr” borusuna üfleme görevlidir. İsrâfil ismi Kur’ân-ı Kerîm’de geçmemektedir. Mukâtil b. Süleymân: “يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ” “O gün hiç sapmadan çağırana uyarlar, Sesler Rahmân’ın korkusundan kısılmıştır. Fısıltıdan başka bir şey işitemezsin”¹⁷¹ âyetinde geçen “çağırıcı, çağırana, davet eden” anlamındaki “الدَّاعِيَ”¹⁷² lafzını İsrâfil olarak tefsir etmektedir. O gün İsrâfil Beytül-Makdis’te bulunan kaya üzerinde “sûr’a” üfleyecek ve herkes başka hiçbir tarafa bakmadan “sûr’dan” çıkan sese yönelecektir.¹⁷³

¹⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 421.

¹⁶² Taberî, *Câmiu ‘l-beyân ‘an te’vîli âyi ‘l-Kur’ân*, VII, 663, 664.

¹⁶³ Taberî, *Câmiu ‘l-beyân ‘an te’vîli âyi ‘l-Kur’ân*, XXI, 631.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 587, 588; İbn Kesîr, *Tefsîru ‘l-Kur’ân-i ‘l-‘azîm*, II, 447, 448; Sa‘lebî, *el-Keşf ve ‘l-beyân ‘an tefsîri ‘l-Kur’ân*, II, 237.

¹⁶⁵ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi ‘l-Kur’ân*, s. 497.

¹⁶⁶ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi ‘l-Kur’ân*, s. 497.

¹⁶⁷ En‘âm 6/73; Tâhâ 20/102; Neml 27/87; Nebe 78/18.

¹⁶⁸ Kehf 18/99; Yâsîn 36/51; Zümer 39/68; Kâf 50/20.

¹⁶⁹ Mü‘minûn 23/101; Hâkka 69/13.

¹⁷⁰ Müddessir 73/8.

¹⁷¹ Tâhâ 20/108.

¹⁷² Bu lafız aynı zamanda Kamer sûresi’nin 8. âyetinde de geçmektedir.

¹⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 41, 42.

Zemahşerî, davetçiden maksadın mahşere çağıran İsrâfil olduğunu söyleyerek İsrâfil'in Beytü'l-Makdis'teki kaya üzerine çıkıp insanları mahşer yerine çağıracağını ve tüm insanların bu sese yöneleceklerini ifade etmiştir.¹⁷⁴ Beyzâvi, o gün İsrâfil Beytü'l-Makdis'teki kayanın üzerinde durarak insanları mahşere davet eder demiştir.¹⁷⁵

Mukâtil b. Süleymân "sûr" borusunun borazana benzeyen boynuz şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu boynuz o kadar büyüktür ki geniş tarafının büyüklüğü gökler ve yerin eni kadardır.¹⁷⁶ Çapı beş yüz senelik mesâfededir.¹⁷⁷ Meleklerin efendisi olan İsrâfil¹⁷⁸ ağzı "sûr" borusunda olduğu halde gözü arşta¹⁷⁹ "sûr'a" üfleme için âdeta tetikte beklemektedir.

1.5.1. Birinci Nefhâ Râcife Ve Kıyâmetin Kopması

Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirini incelediğimiz kadarıyla anlaşılmaktadır ki "sûr'a" iki defa üfürülecektir. Buna göre dünyânın sonunu hazırlayan ve tüm canlıların ölmesini sağlayan birinci üfürme "râcife"dir.¹⁸⁰ Âyette "يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ" "*O gün sarsılacak olan sarsılır*"¹⁸¹ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân'a göre; "râcife" birinci üfürüş anlamındadır. Müfessir neden râcife dediğini başka bir âyetle izah etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de: "فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَائِعِينَ" "*Bunun üzerine onları şiddetli bir sarsıntı tutuverdi ve yurtlarında diz üstü çöke kaldılar*"¹⁸² denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân buradaki "racfe'den" maksadın ölüm olduğunu, kıyâmet gelip de birinci üfürme gerçekleştiğinde herkes öleceği için ona "râcife" denildiğini¹⁸³ söylemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, kıyâmetin kopuş ânını ifâde eden âyet o günün ne kadar zor bir gün olduğunu gözler önüne sermektedir. Âyette: "*Onu gördüğünüz gün, her emzikli emzirdiğini unuttur, her hamile kadın çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün. Onlar sarhoş değiller, fakat Allah'ın azabı şiddetlidir*"¹⁸⁴ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, âyette anlatılan bu durumların birinci üfürmeden önce

¹⁷⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 88.

¹⁷⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, IV, 39.

¹⁷⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 685, 686.

¹⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 561.

¹⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 777.

¹⁷⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 687.

¹⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 574.

¹⁸¹ Nâzi'ât 79/6.

¹⁸² A'râf 7/78.

¹⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 574.

¹⁸⁴ Hac 22/2.

olacağını söylemektedir. O gün gökten bir münadî Allah'ın emrinin geldiğini haykıracaktır. O öyle bir haykırıdır ki yerdeki herkes bu sesi duyacak ve dehşete kapılacaktır. İnsanlar ne yapacağını bilmez bir durumda oraya buraya koşacaktır. Çocuklar ak saçlı hale gelecek, büyükler kendini bilmez bir halde olacak, hamileler yükünü düşürecek, emzikli kadınlar bebeğini bırakacaklardır.¹⁸⁵ Sonra o “vâkıa”¹⁸⁶ gerçekleşecektir. Mukâtil b. Süleymân, “vâkıa'yı” “birinci nefhâ”¹⁸⁷ olarak açıklamaktadır. Âyette: “*Sûr'a üfürüldüğü gün Allah'ın diledikleri dışında göklerde ve yerde kim varsa korkuya kapılır ve hepsi boynu bükük bir halde ona gelirler*”¹⁸⁸ denilmektedir. Müfessir “Allah'ın diledikleri dışında” sözünden kastedilenin Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve ölüm meleği olduğunu ve o gün bu dört melek haricinde herkesin öleceğini¹⁸⁹ beyan etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, birinci nefhâ gerçekleştiği zaman yerin şiddetli bir şekilde sarsılacağı, dağların parçalanarak toz haline geleceği¹⁹⁰ bildirilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, o gün yerin altındakiler üstüne çıkarılmadıkça o sarsıntının dinmeyeceğini söylemiştir. Müfessir'e göre, bu sarsıntı tıpkı beşikteki bebeğin sallanması gibi olacaktır. Böylece yeryüzünde dağ, belde, ağaç bina, her şey paramparça olacaktır. Ağaçlar ve bitkiler yerin dibine geçecek yerin altındakiler de yeryüzüne çıkarılacaktır. Yüksek dağlar korkudan âdeta içerisine güneşin girmesiyle uçuşan tozlar gibi bir hale dönüşecektir.¹⁹¹ Âyette dağların toz haline gelmesi “هَبَاءٌ مُنْبِتًا” “hebâen münbessâ” olarak ifade edilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, “münbes” kelimesinin “الَّذِي لَيْسَ بِشَيْءٍ وَالْهَبَاءُ الْمُنْتَوِرِ” “Hiç bir şey yok, parça parça toz” manasında, “hebâ” kelimesinin ise koşan atların çıkardığı toz manasında olduğunu söylemektedir.¹⁹² Mukâtil b. Süleymân, başka bir açıklamasında dağların önce yağ gibi olacağını, sonra yün gibi olacağını ve ardından da yok olacağını belirtmektedir.¹⁹³ Anlatılan bu hallerden sonra yeryüzünün durumu artık pürüzsüz dümdüz topraktan¹⁹⁴ ibârettir. Müfessir, o gün gökyüzünün ise Rab ve meleklerin

¹⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 113; IV, 477, 478.

¹⁸⁶ Vâkı'a 56/1.

¹⁸⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 215.

¹⁸⁸ Neml 27/87.

¹⁸⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 318.

¹⁹⁰ Vâkı'a 56/4-6.

¹⁹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 215.

¹⁹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 215, 216.

¹⁹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 561, 562.

¹⁹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 573, 574.

nüzûlü için çatlayacağını dile getirmektedir.¹⁹⁵ Bütün bunların ardından artık kıyâmet kopmuş olacaktır.

Tâberî,¹⁹⁶ Zemahşerî,¹⁹⁷ S‘alebî,¹⁹⁸ Semerkândî¹⁹⁹ ve daha birçok âlim “râcife’nin” birinci nefhâ olduğunu söylemektedirler.

Taberî, yukarıda izahını verdiğimiz kıyâmetin kopma anını ifade eden âyetle ilgili farklı görüşler ortaya koymaktadır. Taberî, âyette anlatılan dehşet durumlarının kıyâmet kopmadan önce mi yoksa mahşer esnasında mı olduğu hususunda iki görüş olduğunu beyan etmektedir. İki görüşü de tefsirinde zikretmiş fakat hangi görüşü tercih ettiğini söylememiştir. Sadece, Allah’ın kıyâmet gününün dehşetini kullarına bildirdiğini ifade eden uyarı niteliğindeki bir âyet olduğunu söylemiştir.²⁰⁰ Zemahşerî ve Beyzavî, net olarak ifade etmeseler de açıklamalarından anlaşılıyor ki söz konusu âyeti kıyâmet kopmadan önceki dehşet anlarıyla ilişkilendirmişlerdir.²⁰¹ Kuşeyrî’de de aynı görüş hâkimdir.²⁰² Semerkandî, âyetin kıyâmet kopmadan önce olacak olaylarla ilgili olduğunu Mukâtil b. Süleymân’dan naklederek tefsirine almıştır.²⁰³

¹⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 633.

¹⁹⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 558.

¹⁹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 693.

¹⁹⁸ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, X, 124.

¹⁹⁹ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, III, 542.

²⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 557, 558.

²⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 142; Beyzavî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, IV, 64.

²⁰² Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, II, 528, 529.

²⁰³ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, II, 447.

İKİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE YENİDEN DİRİLME VE HESAP GÜNÜ

2. İKİNCİ NEFHÂ VE YENİDEN DİRİLME

Birinci nefhâ gerçekleşip kıyâmet koştuktan sonra, Allah ölüm meleğine, hayatta kalan Cebrâil, Mikâil ve İsrâfil'in canını almasını emrecek en son Allah ölüm meleğinin canını alacaktır. Kırk yıl geçtikten sonra Allah, ikinci defa “sûr'a” üflemesi için İsrâfil'i diriltecektir.²⁰⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de yeniden dirilme ânı: “*Sûr'a üflenince, kabirlerinden kaldırılıp, Rab'lerinin huzurunda sıralanacaklardır*”²⁰⁵ âyetiyle dile getirilmektedir. O gün insanlar kabirlerinden çıkacaklar, azabı gördükleri vakit dünyada peygamberlerin dirilme günü hakkındaki uyarılarını hatırlayacaklar²⁰⁶ ve “*eyvah bize, mezarımızdan bizi kim kaldırdı*”²⁰⁷ diyeceklerdir. Mukâtil b. Süleymân, dirilme ile ilgili âyetin tefsirini yaparken kâfirlerin kabirde geçirdikleri süre zarfında sabah akşam ateşe arz olunduklarını hatırlattıktan sonra, birinci nefhâ gerçekleşince bu arz olunmanın gerçekleşmeyeceğini, bu arada bir dinlenmenin söz konusu olacağını gerekçe göstererek, ikinci nefhâ'nın ardından kabirlerden kalkınca gerçeği anlamış olacaklar ve “veyl bize” sözünü söyleyeceklerini beyan etmektedir. Kur'ân'da ikinci nefhâ'nın üfürülüşü: “*Yalnızca korkunç bir çığlık. Derhal onların hepsi huzurumuza gelmiş olacaklardır*”²⁰⁸ âyetiyle bildirilmektedir. Müfessir, bu yerin Filistin'deki Arz-ı Mukaddes olduğunu söylemektedir.²⁰⁹ “*O gün insanlar, âlemlerin Rabbi için ayağa kalkar*”²¹⁰ âyetinin yorumunda Müfessir, insanların ayağa kalktıktan sonra bir süre ayakta bekleyeceğini ve bu sürenin üç yüz yıl olacağını söylemektedir.²¹¹

Müfessir'in diriliş hakkındaki başka âyetlerde de farklı açıklamaları dikkat çekmektedir. “*Sizi çağırdığı gün O'na hamd ederek çağrısına koşarsınız. Ve dünyada az bir zaman kaldığınızı zannedersiniz*”²¹² âyetinin yorumunda Mukâtil,

²⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 685, 686.

²⁰⁵ Yâsîn 36/51.

²⁰⁶ Bu açıklamalar Sâffât suresinin 19. ve 20. âyetlerin tefsirinde de tekerrür etmektedir.

²⁰⁷ Yâsîn 36/52.

²⁰⁸ Yâsîn 36/53.

²⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 582.

²¹⁰ Mutaffîfîn 83/6.

²¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 687.

²¹² İsrâ 17/52.

İsrâfil'in Beytü'l-Makdis'teki kaya üzerinde "sûr'a" üfleyeceğini ve insanlara: "Ey dağılmış etler parçalanmış damarlar, darmadağın olmuş saçlar, size ruh üfürülmesi için ve hesaba çekilmek üzere kabirlerinizden çıkın" diye sesleneceğini, akabinde sesi duyan herkesin bu sese icabet edeceğini söylemektedir.²¹³ Bu davete icabet ve mahşer yerinde toplanma kısacık bir namaz kılacak kadar bir zamanda gerçekleşecektir. Kâfirler yüzüstü yere kapanmış bir halde zorluk ve sıkıntılı bir hal içinde olacaklardır.²¹⁴ "...Kâfirler, bu zor bir gün! derler"²¹⁵ buyruğu bunu anlatmaktadır.²¹⁶ Ayrıca Müfessir: "*Sûr'a üflendiği gün bölük bölük geleceksiniz*"²¹⁷ âyeti bağlamında şu bilgileri vermektedir: İsrâfil o gün "Ey çürümüş kemikler" hitabıyla çağrısı yaptıktan sonra, insanlara ruh üflenmek üzere bir araya toplanmalarını söyleyecek ve bunun üzerine onlarda "karn", "boynuz" üzerinde toplanacaklardır. İnsanların ruhları siyah, beyaz, mutsuz ve mutlu olmak üzere dört kısım halinde arıların kovandan çıkışı gibi çıkacaklardır. İnananların ruhları, bembeyaz bir şekilde Dımaşk'teki el-Câmiye²¹⁸ vadisinde, kâfirlerin ruhları ise, simsiyah olarak Hadramevt'te Beyâhut²¹⁹ vadisinde hazır bulunacaklardır. Bu esnada İsrâfil yedinci semadan Beytü'l-Makdis kayasının üzerine nüzûl edecek ve kâfirler ile müminlerin ruhlarını alarak boynuza yükleyecektir. "Sûr'a" üfleyince her ruh uçarak kendi cesedine konacaktır. İşte kabirlerden bölük bölük çıkmak bu şekilde olacaktır.²²⁰

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın kıyâmet gününde peygamberleri bir araya toplayıp onlara sorular soracağını haber vermektedir.²²¹ Bu soru onların dünyada iken tebliğ görevini yaptıkları esnada insanlardan aldıkları cevabın ne olduğudur. Mukâtil b. Süleymân'a göre bu soru cehennem kızgınlıktan köpürüp, insanların yeniden diriltildiği sırada vaki olacaktır. O gün insanlar kabirden yeni çıkmış oldukları için şaşkın şaşkın otuz kırk yıl dolaşıp duracaklardır. Bir münâdî insanlara hesap yerinde olduklarını haykıracaktır. O sesi duymayan kalmayacak ve herkes sesin geldiği tarafa yönelecektir. Beytü'l-Makdis kayası etrafında, toplantı gerçekleştiği esnada

²¹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 535.

²¹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 178.

²¹⁵ Kamer 54/8.

²¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 178.

²¹⁷ Nebe 78/18.

²¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 575; Müfessir'e göre bu vadi yeryüzünün en güzel vadisidir.

²¹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 575; Müfessir'e göre bu vadi yeryüzünün en kötü vadisidir.

²²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 560, 561.

²²¹ Mâide 5/109.

cehennem öyle bir köpürecek ki mukarrebûn ve enbiyâ paniğe kapılacaklar, korkudan akılları başlarından gidecek, azaptan kendilerinin de payı olduğunu düşüneceklerdir. İşte bahsi geçen sorunun sorulacağı an bu andır. Onlar bu konuda şaşkınlıklarından dolayı bilgilerinin olmadığını söyleyecekler, bir müddet sonra şaşkın hallerinden fariğ olup ve kendilerine verilen risâlet görevini yerine getirdiklerine dâir şehâdette bulunacaklardır. Müfessir, yorumunun bu kısmını “...*Bunlar, Rab’leri hakkında yalan söyleyen kimselerdir...*”²²² âyetiyle tamamlamıştır. Buna göre nebîlerin dünyada muhataplarından aldıkları cevap yalanlamaktan başka bir şey değildir. Müfessir, âyetten murad edilenin bu olduğunu söylemektedir.²²³

Taberîye göre, nebîlerin sorulan soruya bilgilerinin olmayışını söylemeleri Allah’a karşı edeptendir.²²⁴ Zemahşerî, nebîlere sorulan sorunun manasının kavimleri azarlamak sebebiyle olduğunu söylemiştir. Aslında amaç cevap almak değil, kâfirlerin pişmanlık ve nedâmet duymaları noktasında daha etkin bir durum ortaya koymak ve Allah’ın ilminin yanında kendilerinin ilminin bir öneminin olmayışını netleştirmek içindir.²²⁵ İbn Kesîr, kıyâmet gününün dehşetinden dolayı bilgilerinin olmadığını söylediklerini beyan etmiştir.²²⁶

2.1. Beytü’l-Makdis

İncelemesini yaptığımız *et-Tefsîru’l-kebir* adlı eserin muhakkiki Abdullah Mahmûd Şehhâte, eserin elif nüshasında Beytül-Makdis hakkında şu bilgilerin bulunduğunu söylemektedir:

Mukâtil b. Süleymân, öncelikle Hz. Peygamber’den gelen şu hadisi nakleder: “Ancak şu üç yere yolculuk yapılır. Mescid-i Haram, benim mescidim ve Mescid-i Aksa” Mescid-i Aksa²²⁷ yeryüzündeki ilk mesciddir ve Beytü’l-Makdis’te bulunmaktadır.

Müfessir’e göre; “Beytü’l-Makdis” mahşer yeri ve amel defterlerinin dağıtılacağı yerdir. Allah meleklerle beraber, buluttan gölgeler içinde buraya

²²² Hûd 11/18.

²²³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 514, 515.

²²⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XI, 209.

²²⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 690, 691.

²²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân-i’l-‘azîm*, III, 222.

²²⁷ Beytü’l-Makdis hakkında konumuzun dışına çıkmamak adına âhîret ile ilgili olmayan kısımları metnin içine yazmadık. Beytü’l-Makdis hakkındaki bu bilgiler için bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 513.

gelecektir. Sırat köprüsü buradan başlayacaktır. Cennet ve cehenneme buradan gidilecek, mîzan buraya kurulacak, melekler burada saf tutacak, amellerin sunumu ve hesapların görülmesi Beytü'l-Makdis'te gerçekleştirilecektir. Hatta ihramlı olarak ölenler telbiye getirerek Beytü'l-Makdis'e doğru çıkacaklardır.²²⁸ Şehhâte, Hz. Peygamber'in hadisi dışındaki diğer bilgilerin isrâiliyyattan olduğunu kaynak göstermeden belirtmiştir.²²⁹

2.2. Amel Defterleri

“الْعَمَلُ” “amel” kelimesi; herhangi bir canlıdan bir kasıt, amaç doğrultusunda çıkan her türlü fiildir. Ayrıca “الْعَمَلُ” sözcüğü, salih ameller ve kötü ameller ile ilgili de kullanılır. Allah: “إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ...”²³⁰ ve “مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ”²³¹ “Kim bir kötülük işlerse onunla cezalandırılır”²³¹ buyurmaktadır. Bu âyetlerde “amel” sözcüğü insanın yaptığı davranışlar anlamında kullanılmıştır.²³² “Defter” içine yazı yazılan araçtır. Amel defteri, insanın dünyada yaptığı tüm fiillerin kaydedildiği, âhirette karşısına çıkarılacak olan kitaptır. Kur’ân’da amel defterleri için “kitap”, “suhuf” ve “zübür” kelimeleri²³³ kullanılmıştır. Müfessirler “kitap” ve “suhuf”un insanın hayatının yazılı bulunduğu defter manasında olabileceği gibi, hesabının görüldüğü belge anlamında da kullanılmış olabileceğini belirtmişlerdir.²³⁴

Amel defterlerinin mahiyeti kesin olarak bilinmemektedir. Ancak incelemekte olduğumuz *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı eserin müellifi Mukâtil b. Süleymân amel defterlerinin deriden olduğunu söylemektedir. Müfessir, Kur’ân-ı Kerîm’de bildirilen: “فِي رَقٍّ مَّنْشُورٍ، وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ، وَالطُّورِ”²³⁵ “Andolsun Tûr’a, satır satır yazılmış kitaba, yayılmış deri üzerinde”²³⁵ âyetlerinde geçen “satır satır yazılmış kitap” ifadesinin Âdemoğullarının amellerinin yazıldığı kitapları ifade ettiğini söylemektedir. Bununla beraber diğer âyetteki “deri” anlamındaki “رَقٌّ” “rak”

²²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 513.

²²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 513.

²³⁰ Bakara 2/277.

²³¹ Nisâ 4/123.

²³² İsfehânî, *Müfredâtü elfazi'l-Kur’ân*, s. 587.

²³³ Mehmet Altuntaş, “Kur’ân’da Peygamberlere Gönderilen ‘Suhuflar/Kitaplar’ Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* 2016, cilt XI, sayı: 12, s. 1-24.

²³⁴ Ahmet Saim Kılavuz, “Amel Defteri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 20-21.

²³⁵ Tûr 52/1-3.

sözcüğünden hareketle de amel defterlerinin yapısının deriden olduğunu ifade etmiştir.²³⁶

Taberî, İbn Kesîr, Semerkandî ve Kuşeyrî, “satır satır yazılmış kitap” ifadesini “levh-i mahfûzdaki kitap” olarak yorumlamaktadırlar.²³⁷ Zemahşerî ve Vâhidî, sözü edilen kitabın “amel defterlerinin yazılı olduğu kitap” olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.²³⁸ Beyzavî, bu kitab hakkında; Kur’ân, levh-i mahfuzdaki kitap, evliyaların kalplerindeki hikmetler ya da hafaza meleklerinin yazdığı şeylerden herhangi biri olabilir demiştir.²³⁹

Son dönem müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır: “وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ” “*Kıyâmet günü onun için, açılmış olarak bulacağı bir kitap çıkarırız*”²⁴⁰ âyetinden yola çıkarak söz konusu kitabın amel defterleri olduğunu söylemek en isabetli görüştür demiştir.²⁴¹ Ömer Nasûhi Bilmen ise; bu kitabın Kur’ân, Tevrat ve İncil gibi semavî bir kitap olabileceği gibi, Hz. Mûsa’ya verilen levhalar da olabilir demiştir.²⁴²

2.2.1. Amel Defterlerinin Yazımı ve Dili

Amel defterlerinin yazımından sorumlu melekler “kirâmen kâtibîn”²⁴³ adıyla Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilmektedir. Allah: “*Sağ tarafta ve sol tarafta oturan iki alıcı, kayıt yapmaktadır*”²⁴⁴ buyurmaktadır. Mukâtil b. Süleymân, âyetteki kayıt yapanların âdemoğullarının fiillerini ve sözlerini kaydeden görevliler olduğunu söylemektedir. Günahları yazan sol taraftaki melek, sağ taraftaki melek izin vermediği sürece yazmaz. İnsan herhangi bir konuda söz söylediği zaman bu görevliler ihtilafa düşerler. O anda gökten: “*Soldaki meleğin yazmadıklarını, sağdaki melek iyilik olarak yazsın*” şeklinde bir nida duyulur.²⁴⁵

Müfessir: “kirâmen kâtibîn” meleklerinin insanların amellerini yazarken “Süryanice” dilini kullandıklarını söylemektedir. Bu noktada insanların dünyada

²³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 143.

²³⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XXII, 450; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, VII, 427; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 350; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 471.

²³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 408; Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, IV, 183.

²³⁹ Beyzâvi, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, V, 152.

²⁴⁰ İsrâ 17/13.

²⁴¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenda Yayın Dağıtım, İstanbul 2001, VII, 245.

²⁴² Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, VII, 3504.

²⁴³ İnfîtâr 82/11.

²⁴⁴ Kâf 50/17.

²⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 112.

konuştukları lisanın bir önemi yoktur. Hangi lisana sahip olurlarsa olsunlar amel defterleri “Süryanice” olacaktır. Müfessir, âhirette hesaplar görülürken de “Süryanice” konuşulacağını fakat cennette konuşulan dilin “Arapça” olacağını belirtmektedir.²⁴⁶

İbn Kesîr, “kirâmen kâtibîn” meleklerinin insanlardan hiç ayrılmayan melekler olduğunu söylemiştir.²⁴⁷ Kuşeyrî, onların amelleri yazan, Semerkandî, hayırları ve şerleri yazan, Sa‘lebî, sözleri ve fiilleri yazan melekler olduklarını söylemiştir.²⁴⁸ İncelediğimiz tefsirlerde amel defterlerinin yazı dili ve âhirette konuşulacak dil hakkında Mukâtil b. Süleymân’ın açıklamalarına benzer bir bilgiye rastlamadık.

Ancak Hadis âlimlerinden Münâvî, (ö. 1031/1622) İbn Abbas’tan cennette konuşulacak dilin Arapça olacağına dair bir hadis nakletmiştir. Bu hadis;

“أحبُّوا العَرَبَ لِثَلَاثٍ لِأَنَّيَّ عَرَبِيٌّ وَالْقُرْآنُ عَرَبِيٌّ وَكَلَامُ أَهْلِ الْجَنَّةِ عَرَبِيٌّ”

“Üç sebepten dolayı Arab’ı seviniz. Çünkü ben Arab’ım, Kur’ân Arapça’dır, bir de cennet ehlinin dili Arapça’dır.” Bu hadisin şerhini yapan Münâvî, cennette Arapça konuşulacak olmasının gerekçesi olarak, Hz. Âdem’in yeryüzüne gönderilmeden önce cennette Arapça konuştuğunu, Hz. Muhammed’den başka Sâlih, Nuh, Hûd, Şuayb ve İsmâil peygamberin de Arapça konuştuklarını belirtmiştir.²⁴⁹

2.2.2. Kâfirlerin Ameli

Söz, amelle ilişkisi olan bir olgudur. Kur’ân’da kötü söz köksüz bir ağaca²⁵⁰ benzetilmiştir. Mukâtil; kâfirin sözünü köksüz ağaca, diğer bir deyişle acı bir meyveye sahip olan Ebû Cehil karpuzuna benzetmiştir. Bu acı meyvede fayda olmadığı gibi kâfirde de hayır ve bereket yoktur. Onun ameli tıpkı köksüz ağaç gibi semaya yükselemez. Rüzgâr, Ebû Cehil karpuzunu nasıl savuruyorsa kâfirin kötü

²⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 613.

²⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru l-Kur’ân-i l-‘azîm*, III, 267.

²⁴⁸ Kuşeyrî, *Letâifü l-işârât*, III, 697; Semerkandî, *Bahru l-‘ulûm*, III, 355; Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsîri l-Kur’ân*, X, 148; Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâci l-‘Ârifîn b. Nûriddîn ‘Alî el-Münâvî el-Haddânî, *Feyzü l-kadîr şerhu l-Câmiu’s-Sagîr*, Mektebetü’t-ticâriyyeti’l-kübâ, Mısır h. 1356, I, 178.

²⁴⁹ Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâci l-‘Ârifîn b. Nûriddîn ‘Alî el-Münâvî el-Haddânî, *Feyzü l-kadîr şerhu l-Câmiu’s-Sagîr*, Mektebetü’t-ticâriyyeti’l-kübâ, Mısır h. 1356, I, 178.

²⁵⁰ İbrâhîm 14/26.

ameli de öylece savrulur gider. Müfessir bu durumu; inanmayanların rüzgârda savrulan küle benzetilmesini²⁵¹ konu edinen âyetle açıklamıştır.²⁵²

Taberî, köksüz ağacı kâfirin kalbindeki imansızlığa benzetmektedir. Nasıl ki kökü olmayan ağacın faydası yoksa kâfirin kalbindeki iman tıpkı ağacın yerden kopması gibi kopmuştur.²⁵³ Zemahşerî, Semarkandî ve Vâhidî, köksüz ağaç için Ebû Cehil karpuzu benzetmesini yapmıştır.²⁵⁴ Kuşeyrî ise; köksüz ağacı şirke benzetmektedir.²⁵⁵

Elbette kâfirin işlediği kötü ameller yanına kar kalmayacaktır. Âhirette onu acı bir karşılama beklemektedir. Müfessir, kötü amelin âhirette sahibini karşılmasını şöyle anlatmıştır: Kâfir kimse âhirette diriltildiğinde karşısına çirkin mi çirkin, kara suratlı, gözleri morarmış, çok kötü kokan, karanlık bir gecede kabirden daha kara olan bir adam çıkacak. Kâfir kimse onu görünce; “Sen kimsin” diye sorup yüzünü başka tarafa çevirecek. O da: “Ben senin kötü amelinim, ben sana âidim” diyecek. Kâfir kimse: “Ben seni tanımıyorum, benden ne istiyorsun” diyecek. O kara adam: “Dünyada ben seni şehvetlerle, lezzetlerle yüklenip sırtında taşıyordum, şimdi beni taşıma sırası sende” diyerek kâfirin sırtına binecek. Kâfir bu durumu rezil bir şey olarak addederek ısrarla bırakması için yalvaracak fakat isteği gerçekleştirilmeyecek.²⁵⁶ İşte “...Sırtlarında günahlarını taşırlar. Dikkat edin taşıdıkları ne kötüdür”²⁵⁷ âyeti bunu dile getirmektedir.

Taberî, İbn Kesîr ve Semerkândî, “sırtlarında günahlarını taşırlar” ifadesi için Süddî’den Mukâtil b. Süleymân’ın açıklamalarıyla örtüşen bir rivâyetten bahsetmişlerdir.²⁵⁸ Zemahşerî, “sırtlarında günahlarını taşırlar” ifadesini “*ellerinizle yaptıklarınızdan dolayı*”²⁵⁹ âyetiyle izah etmiştir.²⁶⁰ Cevzî, sözü edilen âyetin tefsirini yaparken açıklamalarının bazı bölümlerini Mukâtil’den nakletmiştir²⁶¹.

²⁵¹ İbrâhîm 14/18.

²⁵² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 404.

²⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, XVI, 583-585.

²⁵⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 553; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, II, 42; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, III, 30.

²⁵⁵ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, II, 248.

²⁵⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 552; IV, 527.

²⁵⁷ En'âm 6/31.

²⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, XI, 328; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an-i'l-'azîm*, III, 249, 250; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, I, 443.

²⁵⁹ Şûra 42/30.

²⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 17.

²⁶¹ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, II, 22.

Müfessir, kâfirin âhirette ameline ulaştığı vakit amelinin kendisine bir faydasının olmadığına şahitlik edeceğini beyan etmiştir. Zira bu ameller imansız olarak yapılmıştır. Bu durum âyette buyrulduğu üzere engin çöllerdeki serap²⁶² gibidir. Susuzluğun zirvesini yaşayan bir kişi çölde serap görür fakat yanına varınca su olmadığını anlar sonunda susuzluktan ölür. İşte kâfir de böyle susuz bir kimsenin çölde helak olması gibi âhirette helak olacaktır.²⁶³

Taberî, kâfirin amelini düz bir ovadaki seraba benzetmektedir. Buna göre kâfir faydası olur ümidiyle bazı amellerde bulunur fakat âhirette hiçbir faydasını bulamayacaktır.²⁶⁴ Zemahşerî ve Beyzavî, benzer açıklamalarda bulunmuşlardır. Onlar, kıyâmet günü aşırı derecede susayan kâfirin su gördüğünü zannedeceğini fakat yanına varınca aslında onun zebanîden başka bir şey olmadığını anlayacağını söylemektedirler. Zebanî, kâfiri yakalayıp cehenneme götürecektir ve ona kaynar su ve irin içirecektir.²⁶⁵ İbn Kesîr, ilgili âyeti “*Onların yaptıklarının hepsini ele aldık ve onları kül gibi savurduk*”²⁶⁶ ayetiyle açıklamıştır.²⁶⁷ Kurtubî, yorumunu yaparken Mukâtil’in tefsirinden yararlanmıştır.²⁶⁸

2.2.3. Müminlerin Ameli

Güzel söz, Kur’ân-ı Kerîm’de; kökü sağlam, dalları göğe doğru uzanan, her zaman meyvesini veren güzel bir ağaca benzetilmiştir.²⁶⁹ Mukâtil b. Süleymân’a göre, güzel sözden murat ihlasla söylenen tevhid sözüdür. Kökü sağlam ağaç ise hurma ağacıdır. İhlas, müminlerin kalbinde tıpkı hurma ağacının yere bağlandığı gibi müminin kalbine tutunur. Böylelikle müminden çıkan tevhid sözü hurma ağacının dallarının göğe yükseldiği gibi semalara yükselir. Senede iki kez meyve veren hurma gibi müminin sabah akşam, gece gündüz yaptığı kaviller ve fiiller onun meyvesidir.²⁷⁰

Tâberî, güzel sözün tevhid sözü olduğunu belirterek, güzel bir ağaç nasıl her zaman meyvesini verirse müminin amelleri de her daim kendisi ve çevresi için faydalıdır demiştir. Müminlerin güzel amelleri her daim yüksek makamlarda saklanır

²⁶² Nûr 24/39.

²⁶³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 201, 202.

²⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XIX, 195.

²⁶⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 243; Beyzavî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, IV, 109.

²⁶⁶ Furkân 25/23.

²⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân-i’l-‘azîm*, VI, 71.

²⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XII, 282.

²⁶⁹ İbrâhîm 14/24, 25.

²⁷⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 404.

diye de eklemiştir.²⁷¹ Semerkandî ve Vâhidî, güzel ağaçtan kastın hurma ağacı olduğunu söylemişlerdir. Semerkandî'nin açıklamaları Mukâtil'in yorumlarıyla birebir örtüşmektedir.²⁷² Zemahşerî, güzel ağaç hurma, incir, üzüm, nar cinsinden her tür ağaç olabilir demiştir. Konuyla ilgili İbn Ömer'den nakledilen bir de hadis nakletmiştir.²⁷³

Hiç şüphesiz müminlerin güzel amelleri âhirette karşısına çıkacaktır. Allah Kur'ân'da, Rabbimiz Allah'tır deyip istikamet üzere yaşayan mümin kullarına cenneti va'd etmiştir.²⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân, güzel amelin sahibini âhirette karşılaşmasını hoş bir manzarayla tasavvur etmiştir. Mümin kimse kabirden kalkınca karşısında bembeyaz libaslar içinde, başında tacıyla güneş gibi bir yüze sahip güler yüzlü hoş görümlü bir insanla (veya melekle) karşılaşacaktır. Mümin kişi, "Kimsin sen, enbiyadan mısın yoksa mukarreblerden misin?" diye soracak. O kişi mümine hitaben, "Ey Allah'ın dostu" diye selamlayacak ve "ben senin salih amelinim sana dünyada va'd olunan cenneti müjdeliyorum" diyecek. Mümin: "Benden istediğin nedir?" deyince o kişi: "Sırtıma binmeni istiyorum" diyecek. Mümin buna razı olmadığını söyleyince o, korkmamasını cennette kılavuzunun kendisi olacağını söyleyecek. Nasıl ki dünyada sen beni sırtında taşıdınsa bugün seni taşıma sırası ben de diyecek. Mümin yüzü sevinç ve nur içinde o kişinin sırtına binecek.²⁷⁵ Müfessir bunları anlattıktan sonra "*Allah da onları o günün şerrinden korumuş ve onlara bir parıltı ve sevinç bahşetmiştir*"²⁷⁶ âyetini hatırlatarak bu âyetin yukarıda anlatılan durumlara tekabül ettiğini söylemiştir.

Taberî, müminler âhirette kabirden çıktıklarında melekler yanlarına gelirler ve cenneti müjdeliler demiştir. Allah da güzel ameller de bulunan takva sahibi kullarını şiddetli kıyâmet gününün dehşetinden koruyarak yüzlerine parlaklık kalplerine sevinç verir.²⁷⁷ Begavî ve Kurtubî ilgili âyetlerin tefsirinde Mukâtil'in tefsirine müracaat etmişlerdir.²⁷⁸

²⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XVI, 567.

²⁷² Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, II, 241; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, III, 30.

²⁷³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 553.

²⁷⁴ Fussilet 41/30.

²⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 742; IV, 526, 527.

²⁷⁶ İnsân 76/11.

²⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XXI, 463; XXIV, 99.

²⁷⁸ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, IV, 132; Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 358.

Müminlerin salih amellerinin yanında gaflete düşüp yaptıkları kötü amelleri de mevcuttur. Mukâtil b. Süleymân müminlerin arada bir yaptıkları bu kötü amellerin levh-i mahfuzda tespit edilmiş olduğunu ve bu amelleri işlemelerinin kaçınılmaz olduğunu söylemiştir.²⁷⁹

2.2.4. Kâfirlerin ve Müminlerin Amelleri Nerededir?

Kur'ân-ı Kerîm'de: “Her insanın boynuna amelini dolarız. Kıyâmet günü onun için ortaya bir kitap çıkarırız”²⁸⁰ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, âyetin âdemoğlunun hayır veya şer olan amelinin bulunduğu sahifelerin kıyâmet günü sahibine şahitlik üzere kapatılıp dürüleceğine işâret ettiğini söylemektedir.²⁸¹

Dürülen bu ameller kâfirlerin ve müminlerin amelleri olmak üzere iki çeşittir. Allah günahkârların amel kitabının “siccîn'de”²⁸² olduğunu haber vermektedir. Müfessir, bu durumu şöyle izah etmektedir: Müşriklerin amelleri şer ile damgalanmıştır. Yer tabakasının en aşağısında İblis'in yanağının altındadır. Bunun sebebi günahkâr kimsenin İblis'e itaatkâr oluşundan kaynaklanmaktadır. Çünkü o kimse Rabbine isyan etmiştir.²⁸³

Kur'ân'a göre iyilerin kitabı “İllyîyîn”dedir.²⁸⁴ Mukâtil, “İllyîyîn'i” arşın sağ bacağı olarak tarif etmiştir. Müminlerin amelleri ve hasenatı buradadır. Mukarrebûn melekler Allah'ın razı olduğu ameli onun nezdinde tespit edilinceye kadar bir semadan diğer semaya uğurlarlar. Sonra her melek ait olduğu yere döner.²⁸⁵

Taberî, “siccîn'i” yedi kat yerin altı olarak tanımlayan görüşü tercih etmiş ve “siccîn'i” iblisin sınırının altı olarak açıklayan bir görüşe de yer vermiştir. Aynı şekilde “İllyîyîn” kelimesinin “yüksekler yükseği” anlamına geldiğini fakat bu yüksekliğin “yedinci gök”, “sidretü'l-münteha” ya da “arşın ayağından birisi” olabileceği yönünde açıklamalarda bulunmuştur.²⁸⁶ Semerkândî, Vâhidî ve Kurtubî, “Siccîn” ve “İllyîyîn” hususunda Mukâtil'in görüşlerinden yararlanmışlardır.²⁸⁷ Sa'lebî, Sâid b. Cübeyr'den naklettiğini belirterek “siccîn'in” iblisin yanağının altı

²⁷⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 160.

²⁸⁰ İsrâ 17/13.

²⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 525.

²⁸² Mutaffîfîn 83/7.

²⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 622.

²⁸⁴ Mutaffîfîn 83/18.

²⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 624.

²⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, XXIV, 282, 290, 291.

²⁸⁷ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 557, 558; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, IV, 443, 447; Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, 257, 262.

olduğunu söylemiş, “İllyîn” hakkında ise Mukâtil’in görüşüne müracaat etmiştir.²⁸⁸ Kuşeyrî, “siccîn” için yerin en alt tabakası veya cehennemde bir kuyu olabilir, “İllyîn” için ise “sidretü’l-müntehâ” olabileceği gibi göğün yedinci katı da olması mümkündür demiştir.²⁸⁹

2.3 Hesap Zamanı

İkinci “nefhâ’nın” gerçekleşmesini müteâkiben insanlar diriltilip hesap vermek üzere mahşer meydanında toplanacaklardır. “مَحْشَرٌ” “mahşer”, “toplanmak”, “bir araya gelmek” anlamındaki “حَشَرَ” “haşr” kelimesinden türetilmiştir. “الْحَشْرُ”: Bir topluluğu buldukları yerden çıkarıp kopararak, savaşa veya başka bir yere götürmek manasındadır. Bu kelime hem insan için hem de insanın dışındaki varlıklar için kullanılmaktadır.²⁹⁰ Kur’ân’da bu kelime hesap günündeki toplanma anlamında: “...وَحَشَرْنَاَهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا...” “...Onlardan hiçbirini bırakmadan toplarız”²⁹¹ âyetinde ve daha birçok âyette zikredilmektedir.²⁹²

Âhirette hesabın görüleceği zaman Kur’ân- Kerîm’de, “din günü”²⁹³, “meşhûd günü”²⁹⁴ ve “tegâbûn günü”²⁹⁵ olarak zikredilmektedir. Mukâtil b. Süleymân “din günü” ile ilgili âyeti yorumlarken başka bir âyette “hesap vermek” anlamında kullanılan “مَدِينُونَ”²⁹⁶ “medînûn” kelimesiyle açıklamıştır.²⁹⁷ “Meşhûd günü” ise Allah’ın ve meleklerin o gün yaratılmışların hesaplarının görülmesine şahit olmaları dolayısıyla bu isimle anılmıştır.²⁹⁸ Müfessir’e göre “tegâbûn günü”

²⁸⁸ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, X, 152, 155.

²⁸⁹ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 699, 701, 702.

²⁹⁰ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 237.

²⁹¹ Kehf 18/47.

²⁹² Bakara 2/210; Âl-i ‘İmrân 3/158; Nisâ 4/172; En‘âm 6/38, 72, 128; Yûnus 10/28, 45; Hicr 15/25; İsrâ 17/97; Kehf 18/47; Meryem 19/68, 85; Tâhâ 20/102; Mü’minûn 23/79; Furkân 25/17; Neml 27/83; Sebe 34/26, 40; Sâffât 37/22; Fussilet 41/19; Şûrâ 42/15; Ahkâf 46/5, 6; Kâf 50/44; Haşr 59/9.

²⁹³ Fâtiha 1/4.

²⁹⁴ Hûd 11/103.

²⁹⁵ Tegâbûn 64/9.

²⁹⁶ Sâffât 37/53.

²⁹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 36.

²⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 298.

hidâyette olanların dalâlette olanları “gabn”²⁹⁹ edeceği gündür. O gün bazıları cennette bazıları da cehennemdeki “sâ’îr” ateşinde olacaklardır.³⁰⁰

Sa’lebî ve Begavî, “din günü” terkinin geçtiği “din gününün maliki” âyetini yorumlarken Mukâtil’in görüşüne yer vermişlerdir.³⁰¹ Zemahşerî ve Beyzavî, “din günü” ifadesini “ceza günü” olarak yorumlamışlar,³⁰² Kurtubî ise söz konusu ifadeyi “medînûn” kelimesiyle açıklamıştır.³⁰³

Sa’lebî, Vâhidî, Beyzavî ve daha birçok müfessir “meşhûd günü” kıyâmet gününde yer ve göklerin şahitlik yaptığı gün olarak açıklamışlardır.³⁰⁴

“Tegâbûn günü” için ise Taberî, “aldanma günü” demiş ve bunun gerekçesini; dünyada iken müminlerden üstün olduklarını zanneden kâfirler kıyâmet gününde aldanmış olduklarını anlayacaklardır³⁰⁵ şeklinde izah etmiştir. Beyzavî, “tegâbûn günü” ifadesini cennet ehlinin cehennem ehlini aldatması olarak yorumlamıştır. Eğer kâfirler iman etmiş olsalardı cennette olacaklardı. Her biri imanı terk ederek cennetteki yerini müminlere bırakmış oldular.³⁰⁶ Vâhidî, hak ehlinin batıl ehlini aldatma günü olarak te’vil etmiştir.³⁰⁷ İbn Kesîr de cennet ehlinin cehennem ehlini aldatmasıdır demiştir.³⁰⁸

2.3.1. Allah’ın ve Meleklerin Nüzûlü

Allah’ın ve meleklerin nüzûlü ile ilgili Kur’ân-ı Kerîm’de üç âyet bulunmaktadır. Mukâtil bu âyetleri birbiriyle bağlantılı olarak yorumlamıştır. Sözü edilen âyetler şunlardır: “*Bulut gölgeleri içinde Allah’ın ve meleklerin gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Bütün işler Allah’a döndürülüp götürülecektir.*”³⁰⁹; “*O gün gök, beyaz bulutlar gibi parçalanacak ve melekler durmadan*

²⁹⁹ “Gabn” lafzı ile ilgili tahkikli nüshada dipnot olarak şu ifade geçmektedir: “Gabn” lafzı, aldatmak anlamına gelir fakat âyette mecaz manada kullanılmıştır. Buna göre, âhirette inananlar kâfirlerin cennetteki yerini almışlardır. Kâfirler de inananların cehennemdeki yerini almışlardır. Dolayısıyla âhirette inananlar, inanmayanları aldatmış yani gabn etmiş olacaklardır. bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* IV, 352.

³⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* IV, 352.

³⁰¹ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsîri l-Kur’ân*, I, 115; Begavî, *Me’âlimu t-tenzil fi tefsîri l-Kur’ân*, I, 174.

³⁰² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 11; Beyzavî, *Envâru t-tenzil ve esrâru t-te’vil*, I, 28.

³⁰³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi l-Kur’ân*, I, 143.

³⁰⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsîri l-Kur’ân*, V, 188; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri l-Kur’âni l-mecîd*, II, 590; Beyzavî, *Envâru t-tenzil ve esrâru t-te’vil*, II, 465.

³⁰⁵ Taberî, *Câmiu l-beyân ‘an te’vili âyi l-Kur’ân*, XXIII, 419, 420.

³⁰⁶ Beyzavî, *Envâru t-tenzil ve esrâru t-te’vil*, V, 104.

³⁰⁷ Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri l-Kur’âni l-mecîd*, IV, 307.

³⁰⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru l-Kur’ân-i l-‘azîm*, V, 439.

³⁰⁹ Bakara 2/210.

indirilecektir.”³¹⁰; “Rabbin ve saf saf melekler geldiğinde.”³¹¹ Müfessir’e göre melekler bulut gölgeleri içinde değildir.³¹² Bulutlar, göğün bulutların üzerinden yarılmasını müteakiben Allah’ın ve meleklerin insanları hesaba çekmek üzere nüzûl etmesinden dolayı beyaz sisi andıran bir durumda olacaklardır.³¹³ O gün gökler ve yer çatlayacak, her bir semadaki melekler nüzûl edecek ayrı ayrı saf tutacaklardır.³¹⁴

Zemahşerî ve Vâhidî, Allah’ın ve meleklerin bulut gölgeleri içinde gelmesini azabın gelmesi olarak yorumlamışlardır.³¹⁵ Taberî ve Semerkandî, yukarıda geçen âyetleri Mukâtil b. Süleymân gibi birbiriyle bağlantılı olarak açıklamışlardır.³¹⁶ Begavî ilgili âyetlerin yorumunda “beyaz sis gibi” ifadesini Mukâtil’den nakletmiştir.³¹⁷

2.3.2. Mîzan Terazilerinin Kurulması

Lügatte bir şeyin miktarını bilmek anlamına gelen “الْوَزْنُ” “el-vezn” kelimesi terazi veya baskülle ölçmek manasında kullanılmaktadır. Bu kelimenin ism-i aleti olan “مِزَانٌ” “mîzân” kelimesi Kur’ân’da hesaba çeken açısından tekil, hesaba çekilenler açısından da çoğul olarak zikredilmiştir.³¹⁸ Bu terim genel olarak kulların âhirette amellerinin değerlendirilmesi olarak anlaşılmıştır.³¹⁹

Allah, Kur’ân’da; âhirette amellerin tartılması için “mîzan terazileri” kuracağını,³²⁰ bu terâzilerde amelleri ağır gelenlerin kurtulacağını,³²¹ amelleri hafif gelenlerin ise hüsrana uğrayacaklarını³²² haber vermektedir. Mukâtil b. Süleymân amellerin tartılması işiyle Cebrâil’in ilgileneceğini söylemektedir.³²³

Müfessir’e göre amelleri ağır gelenler müminlerdir. İyilikleri kötülüklerinden zerre kadar ağır gelenler kurtuluşa ereceklerdir. Mîzan’da en ağır gelecek amel “lâilâhe illellah” sözüdür. Bu sözü samimiyetle söyleyen kimse muvahhiddir ve

³¹⁰ Furkân 25/25.

³¹¹ Fecr 89/22.

³¹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 180.

³¹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 231, 232.

³¹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 690, 691.

³¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 253; Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri ‘l-Kur’âni ‘l-mecîd*, I, 313.

³¹⁶ Taberî, *Câmiu ‘l-beyân ‘an te’vîli âyi ‘l-Kur’ân*, IV, 262; Semerkandî, *Bahru ‘l-‘ulûm*, II, 535.

³¹⁷ Begavî, *Me ‘âlimu ‘t-tenzîl fî tefsîri ‘l-Kur’ân*, I, 269.

³¹⁸ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi ‘l-Kur’ân*, s. 868, 869.

³¹⁹ Süleymân Toprak, “Mîzan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 211-212.

³²⁰ Enbiyâ 21/47.

³²¹ A ‘râf 7/8; Kâriâ‘ 101/6, 7.

³²² A ‘râf 7/9; Kâriâ‘ 101/8, 9.

³²³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 82.

Allah katında kıymetlidir. Onlar Allah'ın rızasını kazanmış ve cenneti hak etmişlerdir. Mukâtil, amelleri hafif gelenleri kâfirler olarak nitelemektedir. Mîzanda en hafif gelecek amel ise şirktir. Müşrik olan kimse kötü amelleriyle gelir ve terazisi hafif gelir. Müfessir, eğer mîzan hakkı tartmıyorsa hafif gelmesi hakır demektedir. Çünkü hak ağırdır batıl ise hafiftir.³²⁴

Zemahşerî, terazilerin kurulmasını iki şekilde anlayabiliriz demiştir. Birincisi; adil bir hesabın yapılacağı, ikincisi de gerçekten bir terazinin kurulacağıdır. Bu tartının keyfiyeti konusunda da ihtilaf olduğunu belirtmiştir.³²⁵ Kuşeyrî, ameller ihlas terazisiyle, haller dürüstlük terazisiyle, nefisler de hak terazisiyle tartılacak demiştir. Bu nedenle ihlassız ve dürüst olmayanlar ile nefsanî arzular peşinde koşanların amelleri kabul görmeyecektir.³²⁶

2.3.3. Hesapların Görülme Süresi

Kur'ân-ı Kerîm'de âhirette hesapların çok hızlı bir şekilde görüleceği, yüce Allah'ın “serî‘u'l-hisab”³²⁷ olduğu bildirilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, âhirette hesaba çekilme süresinin dünya günlerinden yarım günlük bir süreye tekabül ettiğini söylemektedir. Öyle ki sanki her şey bir anda olup bitmiş gibi olacaktır.³²⁸

İbn Kesîr, Allah'ın tüm insanları bir tek nefsi hesaba çeker gibi süratli bir şekilde hesaba çekeceğini söylemiştir.³²⁹ Beyzâvî, “Allah hesabı çabuk görendir çünkü onu hiçbir şey meşgul edemez” demiştir.³³⁰

2.3.4. Cennetin ve Cehennemin Yaklaştırılması

“İşte cehennem o gün getirilir”³³¹ ve “O gün cennet takva sahipleri için yaklaştırılır”³³² âyetlerinden anlaşılmaktadır ki âhirette hesapların görüleceği gün cennet-cehennem orada hazır bulundurulacaklardır.

Mukâtil b. Süleymân, kıyâmet gününde cehennemin beş yüz senelik bir uzaklıktan getirileceğini ve arşın sol bacağına yanına yerleştirileceğini söylemektedir. Müfessir'e göre cehennemin doksan bin dizgini veya yetmiş bin

³²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 30; III, 166; IV, 811, 812.

³²⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 88; III, 120.

³²⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, II, 505.

³²⁷ Bakara 2/202; Mü'min 40/17.

³²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 176; III, 709.

³²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, VII, 135.

³³⁰ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, V, 54.

³³¹ Fecr 89/23.

³³² Şu'âra 26/90.

yuları olacak, her bir yular üzerinde cehennemi mahlûkattan uzak tutmak üzere görevlendirilmiş yetmiş bin melek olacaktır. Bu meleklerin boyları ve enleri bir yıllık, omuzlarının genişliği ise beş yüz yıllık mesafededir. Ateşten yüzleri olmasının yanında şimşeği andıran mavi gözleri ve yılanların başları gibi yedi adet başları vardır. Konuştukları zaman ağızlarından ateş fışkıran bu meleklerin her birinin elinde üzerlerinde iki bin yetmiş baş bulunan balyoz vardır. Bir başka açıklamasında Müfessir bu balyozların üç yüz elli başı olduğunu söylemiştir. Bu balyozlar çok ağır olmasına rağmen meleklerle bir tüy kadar hafif gelmektedir.³³³

Müfessir'e göre cennet bir gelinin zifafa götürülmesi gibi getirilecek ve arşın sağ bacağına yanına yerleştirilecektir.³³⁴

Taberî, kıyâmet gününde, cennetin dünyada Allah'a itaat ederek âhirette cezadan korkan kullarına yaklaştırılacağını, cehennemin ise; hak yoldan sapan azgın kullarına gösterileceğini söylemektedir. Taberî, Abdullah İbn Mesud'dan şu rivâyeti zikretmektedir: "O gün cehennem getirilecek, onun yetmiş bin yuları bulunacaktır. Her yularda yetmiş melek bulunup cehennemi kulplarından tutup getirecektir."³³⁵ Kuşeyrî, Begavî, Cevzî ve Kurtubî, cehennemin getirilişi hakkındaki rivâyetlerin bir kısmını Mukâtil'den almışlardır.³³⁶ Beyzâvî de cehennemin yetmiş bin yularla getirileceği hadisini³³⁷ tefsirinde nakletmiştir. İbn Kesîr, kıyâmet günü cennetin süslenmiş bir halde cennet ehline yaklaştırılacağını, cehennemin de azgınlara gösterileceğini söylemiştir.³³⁸

2.3.5. Herkes Yaptığının Karşılığını Görür

Dünyada işlenen her amelin mutlaka âhirette karşılığı vardır. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm de, herkesin yaptığı bütün iyilikleri ve kötülükleri âhirette karşısında bulacağını haber vermektedir.³³⁹ Bu sebepten hesap gününde kötülerin hesabı zor, iyilerin hesabı kolay olacaktır.

Mukâtil b. Süleymân hesap gününde cennet ve cehennem yaklaştırılıp hesap için herkes hazır bulununca; cehennemin ateşini gören insanların Rablerine bakıp

³³³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 694, 691.

³³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 694.

³³⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, XIX, 367; XXIV, 419.

³³⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 727; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, V, 252; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, IV, 444; Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 55.

³³⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, V, 311.

³³⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, VI, 149.

³³⁹ Âl-i 'İmrân 3/30.

sessizliğe bürüneceklerini ve korkudan konuşamayacaklarını söylemektedir. O sırada Allah, dostlarının korkularını gidermek için arşın sağ tarafından “*Ey kullarım! Size bugün korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz*”³⁴⁰ diye bir nida duyulacaktır. Bu sesi duyan bütün insanlar ve cinler kul olmaları dolayısıyla “ey kullarım” hitabına karşılık başlarını kaldıracaklardır. Bunun üzerine “*Âyetlerimize iman edenler ve teslim olanlar!*”³⁴¹ buyruğu duyulacak ve akabinde inananlar başlarını kaldıracaklar diğerleri başlarını önlerine eğeceklerdir. Müfessir bu hadiseden sonra kırk yıllık bir sessizlik olacağını belirtmektedir. Bunu da şu âyetle delillendirmektedir: “Bu, onların konuşamayacakları gündür. Özür dilemeleri için onlara izin verilmez.”³⁴² Yine başka bir âyette “*Ruh ve meleklerin saf halinde durdukları gün, ancak Rahmân’ın kendisine izin verdiği konuşabilir. O da doğruyu söyler*”³⁴³ denilmektedir. Mukâtil burada “doğru söz” ifadesinden muradın “lâ ilâhe illellah” sözü olduğunu beyan etmiştir. Müfessir: “*O gün hiç sapsmadan çağırana uyarlar, sesler Rahmân’ın korkusundan kısılmıştır. Fısıltıdan başka bir şey işitemezsin*”³⁴⁴ âyetini açıklarken de, Allah’ın onlarla konuşmayacağını bu sürenin kırk yıl devam edeceğini belirtmiştir.³⁴⁵

2.3.5.1. Kitabı Sağından Verilenlerin Hesabı Kolaydır

Kur’ân’da kitapları sağından verilecek olan kimseler “*أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ*” “*ashâbü’l-meymene*”³⁴⁶ ve “*أَصْحَابُ الْيَمِينِ*” “*ashâbü’l-yemîn*”³⁴⁷ terkipleriyle ifade edilmektedir. Mukâtil b. Süleymân “ashâbü’l-meymene” tabiriyle ilgili tefsirinde şu bilgiye yer vermektedir: Allah Hz. Âdem’i yaratırken sırtının sağ tarafını sıvazladı ve küçük beyaz karıncaya benzeyen bir zürriyet çıkardı. Beyaz zürriyet hakkında “bunlar rahmetimle cennettir” buyurdu. İşte bu beyaz zürriyet “ashâbü’l meymene”dir.³⁴⁸ Allah kitabı sağından verilecek olan kimselerin hesaplarının kolay olacağını bildirmektedir.³⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, kolay hesaptan kastedilenin Allah’ın kişinin güzel amellerini değiştirmeyip onu âhirette rezil etmeyeceği

³⁴⁰ Zuhuf 43/68.

³⁴¹ Zuhuf 43/69.

³⁴² Mürselât 77/35, 36.

³⁴³ Nebe 78/38.

³⁴⁴ Tâhâ 20/108.

³⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 634, 635.

³⁴⁶ Vâkı’a 56/8, Beled 90/18.

³⁴⁷ Vâkı’a 56/27, 38, 90, 91; Müddessir 74/39.

³⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 72-74.

³⁴⁹ İnşikâk 84/7, 8.

anlamına geldiğini söylemiştir. Buna göre âhirette kolay hesap aşağıda anlatıldığı gibi gerçekleşecektir.

Mukâtil b. Süleymân'ın beyan ettiği kırk yıllık sessizliğin ardından Allah meleklerden Cebrâil'e rasulleri çağırıp ümmî olandan başlamasını söyleyecektir. Melek ümmî nebinin nerede olduğunu sorunca tüm peygamberler, “hepimiz ümmiyiz, hepimiz nebiyiz” derler ve ümmî nebîden kimin kastedildiğini açıklamasını isterler. Bunun üzerine melek “en-Nebiyü'l-'Arabiyyi'l-Haramiyyi” olan der. O anda Allah Rasûlü ayağa kalkarak unutarak işlenilen nice günahlar olduğunu fakat Allah'ın bunların hepsini tespit etmiş olduğunu hatırlatarak “Rabbim ümmetimin kusurlarını ortaya çıkarma” diye niyazda bulunur. Sonra Allah Hz. Peygamber'e o kadar yaklaşır ki diğer yaratılmışlardan daha yakın olur. Hz. Peygamber Allah'a öyle bir hamd eder ki melekler ve mahlûkat hayretler içerisinde kalırlar. Yüce Allah “Ey Muhammed razıyım senden” diyerek ümmetini çağırmasını emreder.³⁵⁰

Bu çağrının ardından Allah Rasûlü ümmetinden bir kişiyi çağıracaktır. İşte bu kişi ‘Abdullah b. ‘Abdü'l Esed Ebû Seleme'dir.³⁵¹ Mukâtil b. Süleymân kitabı sağından verilenlerin âhiretteki durumunu ‘Abdullah b. ‘Abdü'l Esed Ebû Seleme örneği üzerinden anlatmaktadır. Müfessir, Ebû Seleme'nin kolay bir hesaba çekileceğini söylemektedir. Hesabın kolay olmasından kastın kişinin işlediği günahlardan sorumlu tutulmaması ve gazaba uğramaması anlamına geldiğini beyan eden Mukâtil b. Süleymân, hesabı kolay olana yapılacak muameleyi şöyle dillendirmektedir: Amelleri yazan melek, açılmış bembeyaz bir sahifede kitabını verir.³⁵² Bu kişinin günahları defterinin iç kısmına iyilikleri de dış kısmına yazılacaktır. Başına, kenarlarından doksan bin inci sarkıtılmış altından bir taç konulacaktır. Bu sarkıtların her biri doğu ve batının mallarına denktir. Üzerine beyaz ipekten yapılmış yetmiş hulle giydirilecektir. Müfessir bu durumu “*Orada elbiseleri ipektir*”³⁵³ âyetiyle ilişkilendirmektedir. İpek elbiselerin giydirilmesinden sonra gümüş, altın ve inciden yapılmış üç ayrı bilezik takılır. İnci ve yakutla bezenmiş taç takılır. Yüzü nurundan ışıldayan bir halde müminlerin yanına döner. Ona bakan

³⁵⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 635.

³⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, Hâkkâ suresinin 18, 19 ve 20. âyetlerinin Ebû Seleme hakkında indiğini söylemiştir. Bu âyetler şunlardır: “Kitabı sağından verilecek olan kimse, der ki! İşte alın okuyun kitabımı, ben zaten bu hesabıma ulaşacağımı biliyordum...” bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 423.

³⁵² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 423.

³⁵³ Hac 22/23.

kişiler hayretler içerisinde “Vallahi Allah buna ikram etmiş” diyerek o kişinin kitabına bakacaklardır. Kötülüklerinin kitabının iç tarafında iyiliklerinin de dış tarafında yazılı olduğunu göreceklerdir. Orada bulunan melekler o kulun hiç günah işlemeyen müttakî bir kişi olduğunu, ikramı hak ettiğini söyleyeceklerdir. Mukâtil, böyle durum ancak Allah’ın ikramda bulunup da rezil etmek istemediği kişilere hastır demektedir. O müttakî kişi arkadaşlarının yanına varınca “beni tanıyor musunuz?” diye soracak ve “hayır tanımıyoruz” cevabını alacaktır. Bunun üzerine “ben Ebû Seleme” diye kendini tanıttıktan sonra “ey kardeşler! Size müjdeler olsun. Rabbim hesabımı kolay kıldı ve bana ikramda bulundu” diyecektir. Müfessir bu durumu da “*O kolay bir hesaba çekilecek*” âyetiyle açıklamaktadır.³⁵⁴

Semerkandî: “Kitabı sağından verilen kimsenin hesabı kolay olur ve ehline sevinçle döner” demiştir. Ayrıca hesabı kolay olacak kişi örneğini Ebû Seleme olarak Mukâtil’den almıştır.³⁵⁵ Kurtubî ve Vâhidî, kolay hesap ile ilgili konuda Mukâtil’in görüşlerine müracaat etmişlerdir.³⁵⁶ Kuşeyrî, kitabı sağından verilen kimsenin Allah’ın nimetiyle sevincinin mutlaklaşacağını ve bu sebepten o kişinin hamd ve övgüye başlayacağını söylemiştir. Kolay hesaptan maksadın ise Allah’ın ona günahlarını hatırlatmaması ve kelamını kuluna vasıtasız bir şekilde duyurması olarak tevil etmiştir.³⁵⁷ Beyzâvî, kitabı sağından verilen kimsenin basit ve tartışmasız bir hesaba çekileceğini ve hesaptan sonra mümin akrabalarının, ya da cennetteki hûrilerden oluşan ailesinin yanına sevinçle döneceğini beyan etmiştir.³⁵⁸

2.3.5.2. Kitabı Solundan Verilenlerin Hesabı Zordur

Kur’ân’da kitabı solundan verilenler “أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ” “*ashâbü’l-meş’eme*”³⁵⁹ ve “أَصْحَابُ الشَّامِ”³⁶⁰ “*ashâbü’ş-şimâl*” terkipleriyle ifade edilmektedir. Mukâtil b. Süleymân “*ashâbü’l-meş’eme*” hakkında şöyle demektedir: Allah Hz. Adem’i yaratırken sol tarafını sıvazladı ve küçük karınca misali siyah bir zürriyet çıkardı. Bu siyah zürriyet “*ashâbü’l-meş’eme*”dir. Allah siyah zürriyet hakkında “bunlar

³⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 636, 637.

³⁵⁵ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 561, 491.

³⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 271; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, IV, 452.

³⁵⁷ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 626, 705, 706.

³⁵⁸ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, V, 297.

³⁵⁹ Vâkı’a 56/9, Beled 90/19.

³⁶⁰ Vâkı’a 56/41.

cehennem içindir” dedi.³⁶¹ Kur’ân’a göre kitabı solundan ve arkasından verilenlerin hesabı zor olacaktır.³⁶²

Mukâtil b. Süleymân kitabı solundan verilenlerin durumunu, kitabı sağından verilen Ebû Seleme’nin kâfir olan kardeşi el-Esved b. ‘Abdü’l-Esed³⁶³ örneği üzerinden anlatmaktadır. Hesap gününde bir münâdi ‘Abdü’l-Esed’i çağırır ve o münâdiye yaklaşıncı ona kitabı verilirken³⁶⁴ çok şiddetli bir muamele görür. Şöyle ki: Göğsü yarılr kalbi iki omuzu arasından çıkarılır. Kitabı arkasından verilir. İyilikleri kitabının iç kısmına kötülükleri ise dış tarafına yazılmıştır. Bir perde sebebiyle kötülüklerini göremeyecek olan ‘Abdü’l-Esed’e bir kişi, her bir günahını zikrettiğinde “bunu biliyorum” diyecektir. Müfessir, Allah’ın lanet ettiği bu kişi üzerine lanet yapışınca, vücudunun eni boyu bir aylık mesafe kadar büyüyeceğini, başının ise adeta Şam’da bir dağ olan “el-Akra” kadar olacağını söylemektedir. Ayrıca dışlerinin görüntüsü “Uhud dağı” büyüklüğünde, gözleri ise Mekke’deki “Hıra dağı” kadar olacaktır. Saçları sık bir ormanı andırırken her bir saç teli kamış gibi uzun ve mızrak gibi kalın olacaktır. Ateşten bir taç takılacak, erimiş bakırdan bir elbise giydirilecek olan bu kişinin boynu üzerine de kibritten sürekli yanan büyük bir taş konulacaktır. Yüzü simsiyah, gözleri de morarmış, elleri boynuna bağlanmış bir halde kardeşlerinin yanına dönecektir. Onu görenler etraflarına yayılan kötü kokudan dolayı burunlarını tutarak bu kişinin Allah tarafından küçük düşürölüp rezil edildiğini söyleyeceklerdir. Sadece günahları görünecek, iyiliklerine kimse şahit olmayacaktır. Bu kul hakir olmayı hak etmiş diyecekler, orada bulunan melekler lanet okuyacaklardır. O kul orada bulunanlara “beni tanıyabildiniz mi” diye sorunca “biz seni tanımıyoruz” cevabını alacak ve “ben ‘Abdü’l-Esed’im” dedikten sonra âyette geçen şu ifadeyi söyleyecektir: “*Eyvah keşke kitabım verilmeseydi, hesabımı hiç bilmeseydim, keşke ölüm bir son olsaydı, malım bana hiç fayda vermedi.*”³⁶⁵ Müfessir, artık bu kişinin ileri sürecek bir mazereti olmadığından ölümü temenni edeceğini ve kendisine lanet edeceğini söylemektedir.³⁶⁶

³⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 72-74.

³⁶² İnşikâk 84/10, 11.

³⁶³ Mukâtil b. Süleymân, Hâkkâ suresinin 25, 26, 27 ve 28. Âyetlerin ‘Abdü’l-Esved hakkında indiğini söylemiştir. Bu âyetler şöyledir: “Kitabı solundan verilen ise, eyvah keşke kitabım verilmeseydi, hesabımı hiç bilmeseydim, keşke ölüm bir son olsaydı, malım bana hiç fayda vermedi” der. bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 423.

³⁶⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 423.

³⁶⁵ Hâkkâ 69/25-28.

³⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 638, 639.

Semerkandî, kitabı solundan verilenlerin elleri sırtından çıkarılır ve kitabı eline verilir demiştir. Hesabı zor olan kişiyi ‘Abdü’l-Esed’le örneklendirerek bu kişinin malının fayda vermediğini, ileri sürecek bir mazereti ve delili olmadığı yönündeki cümlelerini Mukâtil’den nakletmiştir.³⁶⁷ Kurtubî, kitabı solundan verilen kişi örneğini ‘Abdü’l-Esed olduğunu, bu kişinin hesabı görülürken kalbinin sırtından çıkarılıp eline kitabının arkasından verilmesi kısmını Mukâtil’den almıştır.³⁶⁸ Vâhidî, kitabı solundan verilen kişi hakkında Mukâtil’in görüşlerinden faydalanmıştır.³⁶⁹ Kuşeyrî kitabı solundan verilen kimsenin ancak kâfir olduğunu ve o anda “vay halime” diye haykıracağını beyan etmiştir.³⁷⁰ Beyzâvî, kitabı solundan verilen kimselerin sağ elinin boynuna dolandırılacağını sol elinin de arkasına getirilip kitabının eline sırtından verileceğini söylemiştir.³⁷¹

2.3.6. Hesap Gününde Organların Ve Yerin Şahitliği

Kur’ân-ı Kerîm’de bildirildiğine göre, hesap gününde insan kendi kendisinin şahidi olduğu gibi azaları da kişinin aleyhinde şahitlik edecektir.³⁷²

Mukâtil b. Süleymân, organların dünyada iken şirke ve inkara düşmeleri noktasında şahitlik edeceği gün âhret günüdür demektedir. Müfessir, o gün her ne kadar dil bazı şeyleri gizlemeye³⁷³ çalışsa da Allah’ın o kişilerin dillerini mühürleyeceğini, azaların kişinin şirk koştuğuna dair şahitlikte bulunacağını “*Bugün, onların ağızlarını mühürleyeceğiz, bizimle elleri konuşacak. Ayakları da yaptıklarına şahitlik edecektir*”³⁷⁴ âyetini referans göstererek açıklamaktadır.³⁷⁵

Bununla beraber yeryüzü de mahkeme-i kübrâda şahit olarak haberlerini anlatacaktır.³⁷⁶ Müfessir’e göre o gün yer müminler için ayrı, kâfirler için ayrı şahitlik edecektir. Yer o gün, müminlerin üzerinde yaşadıkları süre boyunca tevhid ehli olduklarına, namaz kılıp oruç tutuklarına ve hac yaptıklarına şهادette

³⁶⁷ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, III, 491, 560, 561.

³⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 271, 272.

³⁶⁹ Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, IV, 453.

³⁷⁰ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 706.

³⁷¹ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, V, 297.

³⁷² En’âm 6/130; Yâsîn 36/65; Zümer 39/48; Kıyâme 75/14.

³⁷³ Mukâtil b. Süleymân burada En’âm suresine işaret etmiştir ancak hangi âyeti olduğu hususunda net bilgi vermemiştir. Muhakkik Abdullah Mahmûd Şehhâte En’âm 125. veya 158. âyet olduğunu söylese de bu âyetlerde dilin şahitliği gizlemesi ile ilgili bir ibare tespit edemedik.

³⁷⁴ Yâsîn 36/65.

³⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 589, 590; III, 583, 584, 681, 682; IV, 511, 512.

³⁷⁶ Zilzâl 99/4.

bulunacaktır. Kâfirlerin ise, şirk koştuklarına, zina edip hırsızlık yaptıklarına, içki içtiklerine dair şahitlik yapacaktır.

Taberî, yeryüzünün haberlerini anlatmasını içinde bulunanları dışarı atmak olarak yorumlamış³⁷⁷ İbn Kesîr ise, yeryüzünün kıyâmet gününde üzerinde iş yapan herkesin yaptıklarını anlatacağını söylemiştir.³⁷⁸ Semerkandî'nin yorumu Mukâtil'in yorumuyla benzeşmektedir. O, kıyâmet günün de Âdemoğlunun aleyhine hayr ve şer amelleri konusunda şahitlik edeceğini beyan etmiştir. Şöyle ki; yeryüzü müminlerin üzerinde namaz kıldığını, hac ve umre yaptığını, cihad ettiğini anlatarak müminleri sevindirecektir. Kâfirlerin ise şirk koştüğünü, hırsızlık ve zina yaptığını, şarap içtiğini anlatarak kâfirleri üzecektir.³⁷⁹

2.4. Şefaate Ve Fidye

“شَفَاعَةٌ” “Şefaate” kelimesi bir nesneyi benzerine katmak eklemek anlamındaki “شَفَعَ” fiilinden gelmektedir. “Şefaate” daha üst mertebedeki birinin daha alt mertebedeki birine, bir sıkıntı anında yardımcı olması anlamında kullanılır. “فِدْيَةٌ” kelimesi ise birinin kendisini zor bir durumdan kurtarmak için tazminat ödemesi anlamında kullanılan “فَدَى” fiilinden türetilmiştir.³⁸⁰

Yüce Allah Kur’ân-ı Kerîm’de birçok âyette, âhiret gününde kendisinin izni olmadan kimsenin kimseye şefaatte bulunamayacağını ve kimseden kendisini kurtarması için fidye kabul edilemeyeceğini haber vermektedir.³⁸¹ Mukâtil b. Süleymân hiçbir nebînin, şehidin ve sıddığın bir kâfire şefaatte bulunamayacağını söylemektedir. Her ne kadar Mekke müşrikleri kendilerine meleklerin şefaate edeceklerini iddia etmiş olsalar da bu iddiaları yersizdir. Müfessir bu konuda şu hadiseyi nakletmiştir: En-Nahr b. el-Hâris ve onunla beraber birkaç kişi “Eğer Muhammed’in dediklerin doğruysa, melekler bizim velimizdir. Meleklerin şefaate etmesi bizim için Muhammed’e göre daha uygundur” demişlerdir. Mukâtil bundan dolayı Allah’ın: “Bilerek hakka şahitlik edenler dışında, Allah’tan başka dua ettiklerinin şefaate güçleri yoktur”³⁸² buyurduğunu dile getirmektedir. Müfessir

³⁷⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 547.

³⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân-i’l-‘azîm*, VIII, 461.

³⁷⁹ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, III, 606.

³⁸⁰ İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 457, 627.

³⁸¹ Bakara 2/48, 123, 254; Âl-i ‘İmrân 3/91; Mâide 5/36, 37; En’âm 6/51, 70, 71, 94; Yûnus 10/3, 18; Meryem 19/87; Tâhâ 20/109; Enbiyâ 21/150; Şu’âra 26/100, 101; Secde 32/4; Zümer 39/43; Zuhruf 43/86; Hadîd 57/15; Mücâdele 58/11.

³⁸² Zuhruf 43/86.

meleklerin ancak Allah'ın kendisine şefaata edilmesine rıza gösterdiği kimselere şefaata edeceklerini söylemektedir. Bunlar tevhid ehli olup melekleri Allah'ın kızları olarak görmeyenlerdir. Kâfirler, âhirette nebîlerin ve meleklerin muvahhidlere şefaatte bulduklarını görünce “bize şefaata edecek kimse yok” diyeceklerdir. Müfessir, kâfirlerin âhirette müminlerin arkadaşlık ve dostluklarının ne kadar samimi ve içten olduklarına şahit olunca; âyette buyrulan “sıcak bir dost yok” sözünü söyleyeceklerini ifade etmektedir. Ayrıca kâfirler yeryüzü dolusu altın imkânına sahip olsalar ve bu imkânlarını kendilerini azaptan kurtarmak için fidye olarak vermeye kalksalar bu asla kabul görmeyecektir. Müfessir'e göre kâfirlerden fidye kabul edilmez fakat her mümine fidye olarak bir kâfir verilir ve “ bu senin cehennem ateşinden kurtulman için fidyendir” denilir. Yani fidye ancak müminlerden alınır. Şefaata de ancak müminlere yapılır. Mukâtil, müminler cehennem kapısına geldiklerinde âlim kişiler cennetin kapısında durur ve diğer müminlere şefaata eder demektir. Âlim olmayan müminlerin ise salih amelleri sebebiyle cennete gireceklerini söylemiştir.³⁸³

Taberî, haklarında şefaatin fayda vermediği kişilerin Allah'a tevbe etmeden ölen kâfirler olduğunu söylemektedir. Melekler ancak Allah'ın kendilerinden razı olduğu kimselere şefaata edeceklerdir.³⁸⁴ Semerkandî, hesap gününde hiçbir müminin diğer bir mümine, hiçbir kâfirin de başka bir kâfire şefaatinin kabul görmeyeceğini söylemiş³⁸⁵ Kuşeyrî ise Allah'ın şefaata emri ve izni olmaksızın kimsenin kimseye şefaatinin dinlenmeyeceğini beyan etmiştir. Buna göre kurtulmak isteyen kimseler yer ve gök dolusu fidye verseler dahi kabul edilmeyecektir.³⁸⁶ Zemahşerî, şefaatin ve fidenin günahkârlar için asla kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir.³⁸⁷

2.5. Ahiret Gününde Diğer Canlıların Durumu

Kıyâmet gününde diğer canlıların da haşır olunacakları: “*Yeryüzünde hiçbir canlı ve yeryüzünde kanatlarıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi bir toplum*

³⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 103, 128, 212, 289, 473, 562, 568, 569, 579; II, 226, 232, 639; III, 42, 76, 271, 448, 679, 806; IV, 240, 241, 261, 262. Burada müminlerden âlim olanların cennetin kapısında şefaata etmesi ile ilgili ifadeler hadiste de geçmektedir. Ancak Mukâtil b. Süleymân senet vermeden bu hadisi zikretmiştir. Hadisin geçtiği kaynaklar için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebiri'ndeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi”, s. 162.

³⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I, 26; XVIII, 428.

³⁸⁵ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, I, 50.

³⁸⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, I, 88, 89.

³⁸⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 136, 137.

olmasınlar. Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. (hepsi de) Rab'lerinin huzurunda toplanacaklardır”³⁸⁸ âyetinde bildirilmektedir.

Mukâtil b. Süleymân âhirette tüm canlıların bir araya toplanacağını söylemektedir. O gün insanlar, cinler, karada ve denizde yaşamış olan canlılar, kuşlar, yabani ve yırtıcı hayvanlar bir araya getirilecektir. Müfessir'e göre bunlar arasında da hesaplaşma gerçekleştirilecek, birbirleri üzerindeki haklar kısas yoluyla alınacak, hatta boynuzlu koyun bile boynuzsuz koyundan hakkını alacaktır. Sonra Yüce Allah bunlara “toprak olun” diyecek ve hepsi de toprak olacaklardır. En son insanlar ve cinler kalacak, onlara bir münadî şöyle seslenecektir. “Bugün ayrılın bakalım ey günahkârlar.”³⁸⁹ Kâfirler ise diğer canlıların toprak olduklarını görünce “keşke ben de domuz olup bugün toprak olsaydım” diyecektir.³⁹⁰ Kur'ân'daki “Biz, sizi yakın bir azap ile uyardık. Kişi o gün, elleri ile ne sunduğuna bakar. Kâfir olan da, keşke toprak olsaydım! der”³⁹¹ âyeti bunu dile getirmektedir.

2.6. Cehennem Üzerindeki Köprüler

Genel olarak cehennem üzerinde kurulacağına ya da kurulu olduğuna inanılan köprüye “الصِّرَاطُ” “sırat” denilmektedir. “الصِّرَاطُ” kelimesi “yol” anlamındaki “الطَّرِيقُ” “tarik” kelimesiyle eş anlamlıdır. Bu köprü kılıçtan keskin ve kıldan incedir. Cennet ehli olan kişiler amellerinin derecesine göre; bazıları şimşek gibi, rüzgâr gibi ve koşu atlarının hızıyla sırattan geçeceklerdir. Bazıları da yürüyerek ve sürünerek geçeceklerdir.³⁹²

Sırat köprüsü Kur'ân'da bu isimle bulunmamaktadır. Fakat içlerinde Mukâtil b. Süleymân'ın da bulunduğu bazı âlimler “إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ” “Şüphesiz Rabbin mîrsâddadır”³⁹³ âyetindeki “mîrsâd” kelimesini “sırat” olarak yorumlamışlardır. Mukâtil cehennem üzerinde yedi tane köprü olduğunu söylemektedir. Müfessir'e göre bu yedi köprü'nün her birinde farklı bir amelin sorgusu olacaktır. Bu köprülerin uzunluğu yetmiş yıllık mesafededir. Üzerlerinde ateşten yüze sahip, ellerinde kargı, baston ve kanca bulunan melekler oradan geçen kişileri amelleri hususunda sorguya

³⁸⁸ En'âm 6/38.

³⁸⁹ Yâsîn 36/59.

³⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 559, 560; III, 583; IV, 566.

³⁹¹ Nebe 79/40.

³⁹² Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. 'Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Komisyon, Dâru'l-hidâye, ys. ts. XIX, 437.

³⁹³ Fecr 89/14.

çekeceklerdir. İlk köprü imanın sorulduğu yerdir. Diğerlerinde sırasıyla beş vakit namaz, zekat, oruç, hac, umre ve sonuncu köprüde de insanlara yapılan haksızlık mevzularında sorgu yapılacaktır.³⁹⁴ Müfessir kâfirlerin sıratı üç yüz kırk senede³⁹⁵ geçeceklerini, müminlerin ise kolay bir şekilde, yanlarında ve önlerinde yol gösterici bir nur eşliğinde koşarak geçeceklerini söylemiştir.³⁹⁶

Taberî, “mirsâd” hakkında Allah kullarını dünyada amelleri noktasında, âhirette de sırat köprüsü başında cehenneme atılırken gözetlemektedir yorumunu yapmıştır.³⁹⁷ Kurtubî ve Vâhidî, “mirsad” için cehennemin üzerindeki köprü yorumunu yapmışlar ve bu köprüler üzerindeki sorulan sorularla ilgili Mukâtil’in yorumuna benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.³⁹⁸ İbn Kesîr, Safvan b. Amr’dan cehennemin üzerinde yedi köprü olduğunu, sıratında bu köprülerin üzerinde bulunduğu rivayetini nakletmiştir. Buna göre ilk köprüde namaz, ikinci köprüde emanetin yerine getirilip getirilmediği, üçüncüde ise akrabalarla ilişkiler sorulacaktır. İbn Kesîr diğer köprüler hakkında bir şey söylememiştir.³⁹⁹

2.7. Hesaptan Sonra Cennet Ve Cehenneme Sevk

Hesap gününde hesapların görülmesini müteâkiben insanların cennete ve cehenneme sevkini başlayacaktır. Allah iman edenlere cenneti, vad etmiştir. İman etmeyenleri ise cehennemle tehdit etmiştir. Kur’ân’da “...Allah’ın vadi haktır.”⁴⁰⁰ buyurulmaktadır. Mukâtil b. Süleymân bu âyeti yorumlarken; “Allah kendisini tevhid edeni cennetle mükâfatlandırarak, küfredenlerin de sonu cehennem ateşi olacak” dedikten sonra, hesap gününde her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzunun ateşe, birinin de cennete gideceğini söylemektedir.⁴⁰¹

Buna göre cennete gidecekler tevhid ehlidir. Tevhid ehinden kim bir hasenede bulduysa karşılığı ondan daha hayırlı bir şeydir. Müfessir, hasenenin “lâ ilâhe illallah” sözü olduğunu söylemektedir. Küfür ehli ise cehenneme gidecektir.

³⁹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 689.

³⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 535.

³⁹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 239.

³⁹⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVII, 103, 104.

³⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 50; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, IV, 482, 483.

³⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân-i’l-‘azîm*, VIII, 397.

⁴⁰⁰ Yûnus 10/55.

⁴⁰¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 241, 242. Hadisin tahriri için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”, s. 111.

Kim bir seyyiede bulunduysa ona yaptığının karşılığı verilecektir. Seyyieden kasıt şirk sözüdür.⁴⁰²

Müfessir cehennemliklerin cehenneme götürülüşünü şöyle anlatmaktadır: Kâfirlerin hesabının görülmesi tamamlandıktan sonra cehennem o gün: “Benim ehlim bana doğru gelsin” der.⁴⁰³ Cehennem bekçileri onların ellerini boyunlarına bağlarlar. Alınlarını sırtlarının arka tarafından ayaklarının yanına getirirler.⁴⁰⁴ Cehenneme yaklaşınca cehennem bekçileri onlara “*Girin oraya! İster sabredin ister sabretmeyin, sizin için birdir. Ancak yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız*”⁴⁰⁵ derler. Yüzüstü onları cehenneme iterler.⁴⁰⁶ Sevk işlemi devam ederken cehenneme “doldun mu” diye sorulacaktır. Müfessir, cehenneme sorulan bu soruya cevap olarak İbn Abbas’tan gelen şu rivayeti nakletmiştir: Cehennem kendisine yöneltilen soruya; yeter, ben doldum, artık yer kalmadı ama cennette yer var diye cevap verir. Allah o anda cennetin boş kalan yerlerini doldurması için başka varlıklar yaratır ve onlarda cenneti doldururlar.⁴⁰⁷

Mukâtil b. Süleymân, cennetlikler daha cennete girmeden arş’ın sağında ona bakacaklardır demektedir. Onlar oraya girerken Kur’ân’da bildirilen “*Oraya selam ile girin*”⁴⁰⁸ sözü söylenir. Müfessir burada selam verenin Allah olduğunu söylemiştir. Allah onlara mağfiret etmiş ve az amellerini fazlasıyla ödüllendirmiştir. Artık ebedi kalmak üzere oraya girerler. “İşte bu ebedilik günüdür” buyruğu bunu anlatmaktadır.⁴⁰⁹

Taberî, cehenneme yöneltilen soru ile ilgili iki görüş olduğunu söylemiştir. Birincisi, cehenneme “doldun mu” diye sorulur. O da “daha yer kaldı mı” der. Diğeri de Allah cehennemnin boş kalan yerine ayağını koyacak ve “yer kaldı mı” diye soracaktır. O da artık yer kalmadı diyecektir. Taberî, cennetliklerin ise öfke ve azap gibi şeylerden uzak olarak cennete gireceklerini söylemiştir.⁴¹⁰ Kuşeyrî, cehennemnin söz söylemesinin durumun ağırlığını artırmak ve kâfirlerden daha fazla kişinin cehenneme atılacağını ifade etmek için mecâzî olarak kullanıldığını söylemektedir.

⁴⁰² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 358.

⁴⁰³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 437.

⁴⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 144.

⁴⁰⁵ Tûr 52/16.

⁴⁰⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 144.

⁴⁰⁷ İbn Abbas’tan rivâyet edilen bu hadisin geçtiği kaynaklar için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahrirci ve Değerlendirilmesi”, s. 150.

⁴⁰⁸ Kâf 50/34.

⁴⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 114.

⁴¹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXII, 359-361.

Kuşeyrî, cennetliklerin cennete yerleştirilmeleri ile ilgili, takva sahiplerinin üç zümre olduklarını, bunlardan birinci zümrenin yaya olarak, ikincisinin amellerinin hayvan kılığına sokulmak suretiyle binitlerle cennete sevk edileceğini söylemiştir. Üçüncü gurubun ise cennetin bizzat kendilerine yaklaştırılacağı gurup olarak zikretmiştir.⁴¹¹ Zemahşerî ve Beyzâvî, cehenneme yöneltilen sorunun tahayyül ve tasavvur gücünü harekete geçirmek amacıyla sorulduğunu söylemişlerdir. Yoksa Allah cehennemi insanlarla ve cinlerle dolduracağını beyan etmiştir. Cennetlikler konusunda ise; azaptan emin olarak cennete gireceklerdir demişlerdir.⁴¹²

2.8. A'râf Ashâbı

Kur'ân-ı Kerîm'de cennetlikler ve cehennemliklerden ayrı olarak zikredilen bir zümre vardır. Bu zümre "ashâb-ı a'râf"tır. Bu zümre hakkında âyette "وَعَلَىٰ الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ" "*A'râf üzerinde herkesi simalarından tanıyan kimseler vardır...*"⁴¹³ denilmektedir. Âyette geçen "الأعراف" "a'râf" cennetle cehennem arasındaki bir duvardır.⁴¹⁴ Kur'ân'da bildirildiğine göre bunlar cennetliklere gıptayla bakıp cennete girmeyi arzularlar. Cehennem tarafını görünce oranın azabından Allah'a sığınır.⁴¹⁵

Mukâtil b. Süleymân, cennetlikler ve cehennemlikler yerlerine yerleştirildikten sonra bu ikisi arasına sur şeklinde bir perde çekileceğini söylemektedir. Müfessir'e göre "a'râf" surun yüksek kısmıdır. Bu surun cennete bakan tarafında rahmet, cehenneme bakan tarafında azap vardır.⁴¹⁶ Mukâtil, bu zümrenin önlerinde ve ayaklarının ucunda aydınlık veren bir kandil sebebiyle cennete girmeyi ümit ettiklerini söylemiştir. Cehennemdekiler bunların da cehenneme gireceklerine yemin edecekler fakat orada bulunan melekler ashâb-ı a'râf'a, Kur'ân'da geçen "*Girin cennete size korku yoktur. Mahzun da olmayacaksınız*"⁴¹⁷ sözünü söyleyeceklerdir. Mukâtil, bu grubun Hz. Peygamber'in ümmetinden olduklarını belirtmiştir. Bunların günahları sevaplarına eşit

⁴¹¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 453, 454.

⁴¹² Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 388, 390; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, V, 143.

⁴¹³ A'râf 7/46.

⁴¹⁴ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, s. 562.

⁴¹⁵ A'râf 7/46, 47.

⁴¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 240.

⁴¹⁷ A'râf 7/49.

olduklarından dolayı sırat üzerinde bekletileceklerini söyleyen Müfessir, daha sonra Hz. Peygamber'in şefaati neticesinde cennete gireceklerini beyan etmiştir.⁴¹⁸

Taberî, a'râf ashâbı ile ilgili farklı görüşler olduğunu söylemektedir. Bunlar, günahları sevaplarına eşit kullar olabildiği gibi günahları sevaplarından bir fazla olan kullar da olabilir demiştir. Babalarından izin almadan cihada giden ve orada öldürülen kimseler olma ihtimali de vardır.⁴¹⁹ Taberî'nin naklettiği son görüşü Begavî de tefsirinde paylaşmış, fakat bu görüşün Mukâtil'e ait olduğunu söylemiştir.⁴²⁰ Zemahşerî ve Beyzâvî, a'râf ashabının amellerinde kusurlu davranan kişiler olup, bunların cennetle cehennem arasında Allah'ın haklarında hüküm verinceye kadar bekletilen kimseler olduklarını nakletmişlerdir.⁴²¹ Vâhidî, a'râf halkının günahları sevaplarına eşit olan kullar olduğunu söylemiştir.⁴²² Sem'ânî, (ö. 489/1096) a'râf ashabının kim olduğu hususunda Mukâtil'in görüşünü nakletmiştir.⁴²³

⁴¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 39, 40.

⁴¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XII, 449-454.

⁴²⁰ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, II, 195.

⁴²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 106; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, III, 14.

⁴²² Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, I, 395.

⁴²³ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. 'Abdülcebbar İbn Ahmed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Dâru'l-vatan, Riyad 1997, II, 195.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE

CEHENNEM VE CENNET

3. ÖLÜMÜN ÖLDÜRÜLEREK EBEDÎ HAYATIN BAŞLATILMASI

Hesapları tamamlanan kulların hak ettikleri yerlere yerleştirilmelerinin ardından ebedî hayat başlamış olacaktır. Ancak Allah cennetliklerin bazı endişelerini gidermek mahiyetinde: “*O en büyük korku bile onları üzmez. Melekler onları, size söz verilen gün, işte bugündür diyerek karşılarlar*”⁴²⁴ âyetini Kur’ân’da müjdelemektedir.

Mukâtil b. Süleymân, İbn Abbas’a dayandırdığı bir rivâyette söz konusu âyetin tefsiri hakkında şu bilgileri nakletmektedir: İbn Abbas “en büyük korku bile onları üzmez” âyeti hakkında ne düşündüklerini yanındakilere sordu. Hatta bu sorusunu üç kez tekrarladı fakat bir cevap alamadı. Bunun üzerine âyetin tefsirini yapmaya başladı. Allah cennetlikleri cennete yerleştirdikten sonra, o güzel nimetleri müşâhede eden insanların hatırlarına bir an ölüm gelecek ve bu sebepten üzüntüye kapılacaklardır. Cehennemdekiler ise ateşler içerisindeki azaptan dolayı ölmeyi arzu edeceklerdir. Allah cennettekiler ve cehennemdekilerin bu düşüncelerini sona erdirmek amacıyla Cebrâil’i, yanında “beyaz bir koç kılığında ölüm” bulunduğu halde cennetliklerin yanına gönderecektir. Cebrâil her dereceden olan kişilerin duyacağı bir sesle cennettekilere, yanında bulunan koçu tanıyıp tanımadıklarını soracaktır. Onlar da, “bu ölümdür” cevabını vereceklerdir. Aynı şekilde Cebrâil cehennemdekilerin yanına giderek cennetliklere sorduğu soruyu onlara da yöneltecektir. Cehennemlikler “bu ölümdür” cevabını vereceklerdir. Sonra Cebrâil her iki tarafında görebileceği yüksek bir yere “koç kılığındaki ölümü” götürerek “ölümü boğazlıyoruz” diyecektir. Bu durumu cennetlikler memnuniyetle karşılarken cehennemlikler üzüntüyle karşılayacaklardır. Cebrâil koçu herkesin gözü önünde boğazlayacak ve “Ey cennet ehli! Ölmek üzere ebediyyen cennettesiniz” sözünü söyleyecektir. Böylece; cennetliklerden “Onları en büyük korku bile üzmez” âyetinde işâret edilen yersiz korkuları giderilmiş olacaktır. Sonra Cebrâil

⁴²⁴ Enbiyâ 21/103.

cehennemliklere “Ölmek üzere ebediyen cehennemdesiniz” sözünü söyleyecektir. O zaman cehennemlikler perişan bir halde ebedî azab içinde kalacaklarını kesin olarak anlayacaklardır.⁴²⁵

Taberî, âyette zikredilen “en büyük korku” hakkında farklı görüşler olduğunu belirterek şunları nakletmiştir. Buna göre, “en büyük korku ya cehennemin ateşinin cehennemliklerin üzerine kapatıldığı an ya da sûr’a üfürülüp de insanların kabirlerden çıktıkları an olabilir.⁴²⁶ Zemaşerî, “en büyük korku” için sûr’a son üfürülen gün, cehennemin cehennemlikler üzerine kilitlendiği gün ya da ölümün bir koç gibi boğazlandığı gün olabilir görüşlerine yer vermiştir.⁴²⁷ Kuşeyrî, “en büyük korku, için şu görüşleri sıralamıştır: “Ayrılın bugün ey günahkârlar”, “Ey cennetlikler! Ebedî olarak cennette kalın. Ey cehennemlikler ebedî olarak cehennemde kalın” ya da “Aşağılık içinde kalın orada” denildiği gün olabilir.⁴²⁸ Semerkandî, Mukâtilin görüşünü aynen nakletmiştir.⁴²⁹ Vâhidî ve Sem‘ânî “ölümün boğazlandığı gündür” demişlerdir.⁴³⁰ Kurtubî, Mukâtil’in naklettiği İbn Abbas’tan gelen rivâyeti zikretmiştir.⁴³¹

3.1. Cehennem

“Cehennem” “جَهَنَّمَ” kelimesinin “derin kuyu; hayırsız uğursuz”⁴³² anlamlarında Arapça kökenli bir kelime olduğunu söyleyenler olmuştur. Ancak; Kur’ân-ı Kerîm’de yetmiş yedi âyette geçtiği tesbit edilen “cehennem” kelimesi kâfirlerin, münafıkların, zalimlerin ve hakikatlere boyun eğmeyenlerin azap görmek üzere gidecekleri yer olarak tarif edilmektedir.⁴³³ Kur’ân’da yedi adet kapısı/katmanı⁴³⁴ olduğu bildirilen cehennemin bölümlerinden biri olarak kabul edilen “cehennem” azabın en hafif olduğu en üst katman olarak açıklanmıştır.⁴³⁵

⁴²⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 628, 629; III, 95, 96. Burada ölümün bir koç gibi boğazlanması ile ilgili İbn. Abbas’tan rivâyet hadisin tahriri için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”, s. 100, 109.

⁴²⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 541.

⁴²⁷ Zemaşerî, *Keşşâf*, III, 137.

⁴²⁸ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, II, 525.

⁴²⁹ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, II, 443.

⁴³⁰ Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, I, 724; Sem‘ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, III, 411.

⁴³¹ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XI, 345.

⁴³² Ömer Faruk Harman “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 225-226.

⁴³³ Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 227-233.

⁴³⁴ Hicr 15/44.

⁴³⁵ Topaloğlu “Cehennem”, VII, 227-233.

Cehennemın Şu an var olup olmadığı hakkında çeşitli tartiŐmalar yapılmıştır.⁴³⁶ Mukâtil b. Süleymân, cehennemın göklerle yerin yaratıldığı günden beri kaynatıldıęını⁴³⁷ ve cehennemliklerin oraya girecekleri güne kadar da kaynatılmaya devam edeceğini söylemektedir.⁴³⁸

3.1.1. Cehennemın Kapıları/Bölümleri

Cehennemın kapıları ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de Şu âyetler yer almaktadır: *“Onun yedi kapısı vardır. Her kapısının kısımlara ayrılmıŐ bölümleri vardır.”*⁴³⁹ *“Girin cehennemın kapılarından, içinde kalmak üzere... Büyüklük taslayanlara ne kötü mesken!”*⁴⁴⁰

Mukâtil b. Süleymân sözkonusu âyetleri tefsir ederken kapıların azap derecesine göre sıralandığına işaret etmiştir. Şöyle ki; kapıların biri diğerinden daha aşağıda bulunmaktadır ve diğerinden yetmiş kat daha sıcaktır. İki kapı arasının yetmiş yıllık mesafede olduğu bilgisini veren Müfessir, bu kapıların birincisinin “cehennem” olduğunu söylemiştir. Diğer kapıları sırasıyla; “lezâ”, “hutame”, sa'îr”, “cahîm”, “hâviye” ve “sekâr” olarak tasnif etmiştir.⁴⁴¹ Müfessir, her kapı için kâfir olan insanlardan ve cinlerden belli sayıda kişiler vardır demektedir.⁴⁴²

Bu kapılardan ikincisi olan “lezâ”, hakkında Kur'ân'da: *“نَزَّاعَةٌ كَاللَّيْلِ لُطَى”* *“Asla Şüphesiz o alev almıştır. Deriyi yakıp kavurur”*⁴⁴³ denilmektedir. Müfessir'e göre “lezâ” ile kastedilen cehennem ateŐidir. Bu ateş azaları bile soyup çıkaracaktır.⁴⁴⁴

Üçüncü kapı olduğu söylenen “hutame”, Kur'ân'da, insanların arkasından çekiŐtirip duranların atılacaęı⁴⁴⁵ cehennemdeki bir yer olarak anlatılmaktadır. Mukâtil b. Süleymân, “hutame'yi” eti ve derileri paramparça eden, harareti kalbe kadar çıkan bir azap yeri olarak tarif etmektedir. O öyle bir ateŐtir ki, yaratıldığı günden beri harareti dinmemiŐtir. Buna göre, cehennemlik olan kimse cehenneme

⁴³⁶ Topaloğlu “Cehennem”, VII, 227-233.

⁴³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 47.

⁴³⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 677.

⁴³⁹ Hicr 15/44.

⁴⁴⁰ Mü'min 40/76.

⁴⁴¹ Müfessir Müddessir sûresinin 17. ve 35. âyetlerin tefsirinde, cehennemın kapılarından “sekâr'ı” beşinci kapı, Duhân sûresinin 47. âyetin tefsirinde “cahîm'i” altıncı kapı olarak belirtmiştir. bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 825; IV, 495, 498.

⁴⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 430; III, 721.

⁴⁴³ Me'âric 70/15, 16.

⁴⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 437.

⁴⁴⁵ Hümeze 104/1-6.

girdiği zaman melek onu cehennemin kapılarında gezdirir. Sonra “hutame'nin” kapısını açar. İçeri girer girmez “hutame'deki” ateş cehennemlik kimsenin üzerine düşer ve onu yakmaya başlar. O kişinin derisini, kemiklerini ve damarlarını yakacak fakat gözü ile kalbine dokunmayacaktır. Bunun sebebi kalbin akletmesi, gözün görmesi içindir.⁴⁴⁶

Mukâtil b. Süleymân cehennemin dördüncü, beşinci ve altıncı kapıları hakkında çok detaylı açıklamaları bulunmamakla beraber, “sa'îr” için, alevli ateş⁴⁴⁷, “cahîm” için, çok büyük ateş⁴⁴⁸ ve “hâviye” için ise cehennemin en alttaki kapısını ısıtacak olan harareti çok yüksek bir ateştir⁴⁴⁹ açıklamasını yapmıştır.

Müfessir'e göre “sekâr” cehennemin beşinci veya yedinci kapısı olup orada ateşten yüzeyi pürüzsüz fakat dik bir kaya bulunmaktadır. Kayada bulunan bir delikten değdiği zaman etleri parçalayan sıcak bir rüzgâr çıkmaktadır.⁴⁵⁰ Yüksekliği ise yetmiş yıllık mesafedir. Cehennemlik kişilerin yüzü bu kayaya yaslanacak ve bu şekilde tırmanması istenecektir. O kâfir tırmanmasını tamamlayıp da zirveye ulaşınca, aşağıya inip tekrar tırmanması istenecektir. Bu azap böyle devam ederken kayanın altından ve üstünden çıkan sert soğuk bir rüzgâr tırmanan kâfire isabet ederek yüzünü ve derisini paramparça edecek öyle ki eti kemiğinden ayrılacaktır. Sonra aşırı kaynamış bir sudan sulanacak ve böylece bu azap ebeden devam edecektir.⁴⁵¹ Allah'ın “*Onu sarp bir yokuşa süreceğim*”⁴⁵² buyruğu bunu anlatmaktadır.

Taberî, cehennemin yedi kapısının her birinden girecek bilinen bir zümre olduğunu söylemektedir. O'da İbn Cüryec'ten bir rivâyette bulunarak bu yedi kapıyı “lezâ”, “hutame”, “sa'îr”, “sekâr”, “cahîm” ve “hâviye” olarak sıralamaktadır.⁴⁵³ Semerkandî “sekar'ın” beşinci kapı olduğunu Mukâtil'den nakletmiştir.⁴⁵⁴ Zemahşerî, cehennemin kapılarından kastedilenin onun katmanları olduğunu söylemektedir. Buna göre en üst tabaka muvahhidler içindir. Diğerleri sırasıyla Hıristiyanlar, Sâbiiler, Mecûsiler, müşrikler ve münafıklar için hazırlanmıştır.

⁴⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 837-839.

⁴⁴⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 552.

⁴⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 614.

⁴⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 812.

⁴⁵⁰ Müfessir buradaki sıcak rüzgârdan kastın Tûr sûresinin 27. âyetinde ifade edilen “semûm azabı” olduğunu söylemiştir. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 146, 495.

⁴⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 495.

⁴⁵² Müddessir 74/17.

⁴⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XVII, 105, 107.

⁴⁵⁴ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 517.

Zemahşerî, İbn Abbas'tan gelen şu rivâyeti de nakletmiştir: Cehennem kendini rab olarak ilan edenler içindir. Mecûsiler için “lezâ”, putperestler için “hutame”, yahûdiler için “sekâr”, hıristiyanlar için “sâ'îr”, sabiler için cahîm ve “hâviye” de muvahhidler içindir.⁴⁵⁵

3.1.2. Cehennem Nehirleri

Kur'ân'ı Kerîm'de: “*Küfredenlere ve Allah'ın yolundan alıkoyanlara, bozgunculuk yaptıkları için azap üstüne azap veririz*” âyeti bildirilmektedir. Mukâtil b. Süleymân âyette bahsedilen “azap üstüne azap” ifadesini cehennemliklerin üzerlerine azabın şiddetini artırmak üzere akıtılacak olan beş nehirden söz ederek açıklamaktadır.

Müfessir, Ebü'z-Zübeyr yoluyla Câbir'den söz konusu nehirlerle ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: Bu nehirler arşın altından çıkan beş nehirden oluşmaktadır. İki gündüz, üçü de gece süresi boyunca akacak olan bu nehirlerden erimiş bakır ve ateş alevi akmaktadır.⁴⁵⁶ Müfessir âyetteki “azap üstüne azap” sözünden kastedilenin bu nehirler olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁷

Taberî, âyetteki azab hakkında, hurma ağacı kadar dişleri olan akrepler, deve büyüklüğünde yılanlar, arşın altından gelen beş nehir gibi görüşler bulunduğunu zikretmiştir.⁴⁵⁸ Zemahşerî, “azap üstüne azap” katılmasından muradın, Horasan devesi kadar yılanlar ve katır kadar akreplerin azap görenleri bir kez sokması ve dolayısıyla zehrin acısını kırk yıl boyunca hissetmeleri olarak yorumlamışlardır.⁴⁵⁹ Semerkandî, Begavî, ve Mazharî (ö. 1225/1810), “azap üstüne azap” sözünden kastın arşın altından akan beş nehir olduğunu Mukâtil'den nakletmişlerdir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 578, 579.

⁴⁵⁶ Ebü'z-Zübeyr yoluyla Câbir'den rivâyet edilen bu hadisin geçtiği kaynaklar için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebiri'ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”, s. 177.

⁴⁵⁷ Nahl 16/88.

⁴⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XVII, 276.

⁴⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 627.

⁴⁶⁰ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, II, 286; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'ân*, III, 92; Senâullah Pânîpetî Mazharî, *Tefsîru'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî, Mektebetü'r-râşidiyye, Pakistan h. 1412, V, 363.

3.1.3. Cehennemdeki Veyl Vadisi

“وَيْلٌ” “veyl” kelimesi, “kötülük”, “çirkinlik”, “üzüntü”, “şiddet”, “azap” gibi manalara gelmektedir.⁴⁶¹ Ayrıca İsfehânî “veyl” için “Allah bu sözü birine karşı söylediye, o kimse cehennemi hak etmiştir ve bu hak ettiği yer onun için sabit olmuştur” demektedir.⁴⁶²

Mukâtil b. Süleymân “وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّينَ” “Ölçüde hile yapanların vay haline!”⁴⁶³ âyeti bağlamında cehennemde bulunduğunu söylediği “وَيْلٌ” “veyl” adındaki bir vadiden bahsetmektedir. Müfessir’e göre bu vadi yetmiş yıllık mesafe büyüklüğündedir. Doksan bin kolu olan bu vadinin her bir kolunda yetmiş bin bölüm vardır. Her bir bölümde yetmiş bin mağara bulunmakla beraber her mağaranın içerisinde yetmiş bin sekme ve her sekmede ise yetmiş bin tabut bulunmaktadır. Bu yetmiş bin tabutun her birinde ateşten oluşan yetmişer bin dal bulunan yetmiş bin ağaç vardır. Yetmiş bin meyvesi olan dalların meyveleri üzerinde yetmiş zîrâ uzunluğunda bir kulp bulunmaktadır. Ağaçların altında dağ gibi irilikte ve bir aylık mesafe uzunluğunda, hurma ağacı büyüklüğünde dişleri bulunan biner tane yılan vardır. Akrepler koyu renkli katırlar büyüklüğündedir ve içleri testiler dolusu zehirle dolu üç yüz altmış adet omurları vardır.⁴⁶⁴ Müfessir bu tasviri nereden aldığını beyan etmemiştir.

Taberî, “veyl” hakkında ölçülerini eksik yapanlar için cehennemde kan ve irinlerin aktığı “veyl vadisi” vardır demektedir.⁴⁶⁵ Sem’ânî, “veyl” sözünün şiddet ve helak içeren bir dua olduğunu söylemiştir. Ayrıca Süddî’den cehennemde bulunan ve içinden ateş ehlinin irinlerinin aktığı bir vadi olduğunu beyan eden bir rivâyet nakletmiştir.⁴⁶⁶ Aynî (ö. 855/1451) “veyl” sözünün cehennemdeki bir vadiyi ifade ettiğini söylemiş ve bu vadinin tasvirini Mukâtil’den nakletmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Muhammed b. Mükerrrem b. ‘Ali Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânü’l-‘Arap*, Dâru sâdir, Beyrut h. 1414, “Veyl”, XI, 738, 739.

⁴⁶² İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, s. 888.

⁴⁶³ Mutaffifin 83/1.

⁴⁶⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 621.

⁴⁶⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 277.

⁴⁶⁶ Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, VI, 177.

⁴⁶⁷ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-‘Aynî, *‘Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhu’l-Buhârî*, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, Beyrut ts., XIX, 282.

3.1.4. Cehennemdeki Melekler

Kur'ân'ı Kerîm'den anlaşıldığına göre cehennemdeki meleklerle “zebânî” denilmektedir. Bu meleklerin başkanı ise “Malik” isimindeki melektir.⁴⁶⁸ “Zebânî” kelimesi “def etmek”, “şiddet göstermek”, “darp etmek” manalarında kullanılan “زَبْنٌ” “zebn”⁴⁶⁹ kelimesinden türetilmiştir.

Kur'ân'da, ateşin bekçileri olarak ifade edilen zebânîlerin sert mizaçlı, kendilerine verilen görevi eksiksiz yerine getiren melekler oldukları ve sayılarının on dokuz olduğu bildirilmektedir.⁴⁷⁰ Bu meleklerin başkanı olan “Mâlik” isimindeki meleklerle birlikte on dokuz sayısını bulduğunu söyleyen Mukâtil b. Süleymân söz konusu melekleri şöyle tasvir etmiştir: Omuzlarının arası bir yıllık (Müfessir başka bir açıklamasında yetmiş yıllık mesafede olduğunu söylemiştir) mesafede, ayakları yerin en alt tabakasında başları da semadadır. Bu melekler o kadar güçlüdür ki ellerinde bulunan balyozla yetmiş insana vuracak olsalar günlerce öteye savururlar. O darbeyi alanlar kırk yıl boyunca cehennemin dibine yuvarlanırlar. Avuçları Rabi'â ve Mûdar kabilelerinin tamamını içine alacak büyüklüktedir. Saçları ayaklarına kadar uzanan bu meleklerin şimşek gibi parlayan gözleri ve ineklerin boynuzlarına benzeyen dişleri vardır. Ağzlarından alev fişkıran bu meleklerden şefkat ve merhamet alınmıştır. Nurları ateşin sıcaklığından fazla olduğu için cehennemin kırk yıllık dibine inseler dahi ateş onlara zarar vermez. Müfessir eğer böyle bir nura sahip olmasalardı ateşe göz açıp kapayana kadar bile dayanamazlardı demektedir. Mukâtil b. Süleymân cehennemdeki meleklerin sayısının on dokuz olduğunu bildiren âyetin gelmesiyle ilgili Kureyş müşrikleri arasında geçen şu hadiseyi tefsirinde nakletmiştir. Allah, “Üzerinde on dokuz vardır” âyetini bildirince Ebû Cehl b. Hişâm Kureyşlilere hitaben Muhammed'in sadece on dokuz askeri olduğunu söyledi. Siz güçlü kuvvetli yiğit kimselersiniz, Muhammed'in bizleri korkuttuğu bu on dokuz tane cehennem bekçisinden her birini sizden yüzer kişi yakalasa oradan çıkamaz mı? diye sordu. Orda bulunanlardan Esîd b. Kelede b. Halef el-Cumâhi, ben tek başıma on tanesini sırtımda yedisini de göğsümde taşıyım diğer ikisini de siz halledin dedi. Bu sebepten bu kişiye “şiddetin babası” anlamında “Ebû'l-Eşeddîn” denilmiştir. Müfessir bu

⁴⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Zebânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 164.

⁴⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “zebn” XIII, 194, 195; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, “zebn”, XXXV, 134.

⁴⁷⁰ Tahrîm 66/6; Müddessir 74/30; 'Alak 96/18.

söylemlerin alaycı bir tavır olduğunu aslında kâfirlerin cehennemdeki meleklerin sayısını azımsadıkları için böyle söylediklerine işaret etmiştir.⁴⁷¹

Bu alaycı müşriklerin elebaşlarından olan Ebû Cehil ve onun tavrındaki tüm kâfirlere karşı Allah şöyle buyurmaktadır: “Haydi çağırın çetesini, Biz de zebânileri çağıracağız.”⁴⁷² Müfessir, zebânilerin o kâfire olan öfkeleri Mahzumoğullarının Muhammed’e olan öfkenlerinden daha fazladır demektedir. Çünkü bir gün Ebû Cehil Hz. Peygamber’i namaz kılariken görünce eğer bundan vazgeçmeyecek olursan seni yüz üstü sürüklerim diyerek onu hakir düşüreceğini ifade etmişti. Buna mukabil esas Ebû Cehil bu davranışından vazgeçmeyecek olursa onun perçeminden yakalanıp sürükleneceğini ifade eden ayetler nazil oldu. Müfessir Ebû Cehil hakkında Hz. Peygamber’in: “Ben Ebû Cehil’i etrafını dağ gibi ateşler kuşatmış olduğu halde yüzüstü sürüklenerek cehennem vadilerine atıldığını gördüm. O, anam babam Muhammed’e feda olsun. O benim hakkımda hayır istemişti, bana samimi öğüt veriyordu. Ben nefsim zulmettim. Rabbim beni dünyaya geri gönder. Muhammed’e iman edeceğim. Mahzumoğullarına da iman etmelerini emredeceğim” dediğini nakletmiştir. Müfessir Ebû Cehil’in Hz. Peygamber’e kötülük yapmaya karar vermişken zebânileri duyunca bundan vazgeçtiğini sebebi sorulduğunda zebânilerden korktuğunu söylediği bilgisini de eklemiştir.⁴⁷³

Taberî, cehennemdeki meleklerle ilgili Mukâtil b. Süleymân’ın naklettiği Ebû Cehil ve Ebü’l-Eşeddîn ile ilgili hadiseyi benzer ifadelerle tefsirinde zikretmiştir.⁴⁷⁴ Semerkandî cehennemdeki melekleri tasvir ederken Mukâtil’in açıklamalarına benzer tasvirler yapmıştır.⁴⁷⁵ Kurtubî, Begavî ve Sem’ânî, cehennemdeki melekleri şimşek gibi parlayan gözleri olan, ağızlarından alev fışkıran ve inek boynuzu gibi dişleri olan varlıklar olarak tasvir etmişlerdir.⁴⁷⁶ Beyzavî, “cehennemdeki meleklerle on dokuz sayısının verilmesinin sebebi insanın nefsinin nazarî ve ameli olarak olarak bozulması olabilir ya da günün yirmi dört saatinin beş vakti namaza ayrılırsa geriye on dokuz kalır, o da karşılığı azap olan çeşitli işlere harcanır bunun işlerini zebaniler yapar” demiştir. Bunlardan başka Beyzavî’nin on dokuz sayısı ile ilgili farklı

⁴⁷¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 378, 496, 497, 764.

⁴⁷² ‘Alak 96/17, 18.

⁴⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 763, 764.

⁴⁷⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 26-30.

⁴⁷⁵ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, III, 517.

⁴⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 76; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, V, 177; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, VI, 95.

açıklamaları da vardır.⁴⁷⁷ İbn Kesîr, cehennemdeki on dokuz meleğin cehennemin öncü melekleri olan zebâniler olduklarını ve bunların iri yaratılışlı mizaçları çok sert, çok katı bekçiler olduklarını söylemiştir.⁴⁷⁸ Cevzî, on dokuz melek ile ilgili Mukâtil'in tefsirinden faydalanmıştır.⁴⁷⁹

3.1.5. Cehennemliklere Sunulacak Yiyecekler Ve İçecekler

Kur'ân'ı Kerîm'de bildirildiğine göre cehennemliklerin yiyeceği “زُقُومٌ” “zakkûm”⁴⁸⁰ ve “ضَرِيعٌ” “zarî”⁴⁸¹ adındaki iki bitki, içecekleri “حَمِيمٌ” “hamîm”⁴⁸² adındaki kaynar su, “عَسَاقٌ”⁴⁸³ “çok soğuk su”, “عَيْنُ آيَّةٍ”⁴⁸⁴ “aynün âniye” olan “son derece sıcak pınar” ve “مَاءٌ صَدِيدٌ” “sadîd su”dur⁴⁸⁵.

Allah Kur'ân'da günahkârların yemeğinin “zakkûm ağacı” olduğunu: “إِنَّ زُقُومًا ۖ شَجَرَتَ الرَّقُومِ ۗ طَعَامٌ الْأَيْمِ ۗ كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ ۗ”⁴⁸⁶, “Zakkûm ağacı”, “Günahkârların yemeğidir” “Yanmış yağ gibi karınlarında kaynar durur” âyetleriyle bildirmektedir. Mukâtil b. Süleymân âyetlerin nüzûl sebebine ilişkin şu rivâyeti nakletmiştir: Zakkûmla ilgili âyetler nâzil olduğu zaman Ebû Cehl Kureyşlilere hitaben “Muhammed sizi zakkûmla tehdit ediyor ve ateşte ağaç bittiğini iddia ediyor. Zakkûm nedir, bileneğiniz var mı?” diye sordu. Bunun üzerine ‘Abdullah b. ez-Zeb‘arî “زُقُومٌ” “zakkûm” un Berberî (Yemen) dilinde hurma ve tereyağı ikilisinin adı olarak kullanıldığını söyledi. Bu sözün ardından Ebû Cehl orada bulunan cariyesine “Bize hurma ve tereyağı getir” dedi. Cariye hurma ve tereyağını getirince etrafındakilere ikram etti “haydi zakkûmların” dedi. Müfessir, “zakkûm ağacının” cehennemin dibinde yetişen bir ağaç olduğunu “O, cehennemin dibinden çıkan bir ağaçtır, tomurcukları şeytanların başları gibidir”⁴⁸⁹ âyetiyle açıklamıştır. Müfessir, âyette geçen “esîm” kelimesinin “fâcir” ve “muhl” kelimesinin ise “siyah zakkûm”

⁴⁷⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, V, 261.

⁴⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, VIII, 268.

⁴⁷⁹ Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, IV, 364.

⁴⁸⁰ Duhân 44/43.

⁴⁸¹ Ğaşiye 88/286.

⁴⁸² Yûnus 10/4; Sâffât 37/67; Sâd 38/57; Nebe 78/25.

⁴⁸³ Sâd 38/57; Nebe 78/25.

⁴⁸⁴ Ğaşiye 88/5.

⁴⁸⁵ İbrâhîm 14/16.

⁴⁸⁶ Duhân 43/43.

⁴⁸⁷ Duhân 43/ 44.

⁴⁸⁸ Duhân 43/45.

⁴⁸⁹ Sâffât 37/63, 64.

anlamında olduğunu söylemiştir. Siyah zakkûm yanmış zeytinyağının dibinde kalan tortusu gibi yoğun bir kıvamdadır.⁴⁹⁰

Cehennemliklerin diğer bir yemeği: “لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ”⁴⁹¹, “لا يُسْمِنُ وَلَا ”⁴⁹², “Onlara kuru dikenden başka yiyecek yoktur”, “Ne semirtir ne açlığı giderir” âyetleriyle bildirilmektedir. “ضَرِيعٌ” “darî” bitkisinin Mekke’de yetişen dikenli bir ağaç olduğunu söyleyen Mukâtil b. Süleymân, bu bitkinin ancak yeşil zamanlarında develerin ondan beslenebildiğini kuruduktan sonra aşırı dikenlerinden dolayı develerin bile onu yiyemediğini ifade etmiştir. Bu bitkiye yeşil zamanlarında “şebrağ” kuru zamanlarında “ضَرِيعٌ” “darî” denilmektedir. Müfessir dünya üzerinde Âdemoğluna zarar verebilecek haşerat türünden her ne varsa hepsinin bir benzerini cehennemde ateş olarak onlara musallat edecektir demiştir. “ضَرِيعٌ” “darî” de bunlardan biridir. Müfessir’e göre bu bitki cehennemliklere açlıkları gitsin diye değil azap olsun diye verilecektir. Çünkü Allah ateşte ne yaratırsa o da ateşendir.⁴⁹³

Taberî “ضَرِيعٌ” “zakkûm” için zeytinyağının tortusu gibidir demiştir. “darî” için deve dikeni, taş ya da cehennem ateşinden meydana gelen bir ağaçtır görüşlerini nakletmiştir.⁴⁹⁴ Semerkandî “ضَرِيعٌ” “zakkûm” ile ilgili âyetin tefsirinde Mukâtil’in görüşünden faydalanmıştır. “ضَرِيعٌ” “darî” için Yemen ile Mekke arasında yetişen besleyici olmayan faydasız bir bitkidir⁴⁹⁵ Beyzavî ve Begavî “ضَرِيعٌ” “zakkûm” için cehennemdeki günahkarların yemeğidir ve zeytinyağının tortusuna benzemektedir yorumunu yapmışlardır.⁴⁹⁶

“ضَرِيعٌ” “zakkûm” ve “ضَرِيعٌ” “darî” ile beslenen cehennemlikler üstüne “hamîm”, “aşırı derecede sıcak bir pınar”, “gassâk” ya da “sadîd” bir sudan içeceklerdir. Mukâtil b. Süleymân, cehennemliklerin içeceklerinden biri olan “hamîm’in”, Allah’ın cehennemi yarattığı günden beri kaynadığını söylemektedir. Bu kaynama cehennemlikler oraya gidinceye kadar da devam edecek ve sıcaklığı son derecesine ulaşacaktır.⁴⁹⁷ Müfessir aşırı derecede sıcak bir pınar olan “aynün âniye’nin” de cehennemin yakıldığı günden beri kaynadığını söylemektedir.

⁴⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 538, 539; III, 609, 824, 825.

⁴⁹¹ Gâşiye 88/6.

⁴⁹² Gâşiye 88/7.

⁴⁹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 678.

⁴⁹⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXII, 43; XXIV, 384.

⁴⁹⁵ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 273, 574.

⁴⁹⁶ Beyzavî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, V, 103; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fi tefsiri’l-Kur’ân*, IV, 281.

⁴⁹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 226.

Uzunluğu yetmiş yıllık mesafede olan bu pınar bir dağın eteğinden çıkmaktadır. Bu su zeytinyağının dibinde kalan tortusu gibi siyahtır ve içi kurtlarla doludur. Cehennemdeki görevliler o pınardan demirden bir kabı doldururlar ve cehennemliklere içirmek için ağızlarına yaklaştırdıklarında ağızlarının içi yanar, dişleri dökülür. Bu su cehennemlik kimsenin kalbini pişirir, karnını kurşunun eridiği gibi eritir. Bu azaba dayanamayan o kişiler “veyl” diye nida eder. Yani ölümü çağırırlar.⁴⁹⁸ Müfessir “gassâk” için aşırı decede soğuk bir sudur ve soğuğu en yüksek derecede olan “zemherîr”dir demektedir.⁴⁹⁹ Aynı şekilde “sadîd su” ifâdesinden kastedilenin cehennemliklerin yaralarından akan kan ve irinli su olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁰ Kur’ân’da bu su için “*Onu yudumlayacak fakat bir türlü yutamayacaktır. Ölüm ona her yerden geldiği halde, ölmeyecek arkasından ise ağır bir azap gelecektir*” denilmektedir.⁵⁰¹

Taberî, “hamîm’e” kaynar su, “gassâk’a” irin, “mâun sadîd’e” irin ve “aynin âniye” ifadesi için de son derece kaynamış su yorumunu yapmıştır.⁵⁰² Semerkandî, “hamim’e” kaynar su, “gassâk’a” zemherir derecesinde soğuk su, “mâun sadîd’e” cehennemliklerin yaralarından akan kan ve irin olduğunu söylemiştir.⁵⁰³ Sa’lebî, “hamîm’e” kaynar su, “gassak’a” şiddetli zemherir gibi soğuk su, yorumunu yapmıştır. “mâun sadîd” hakkında Mukâtil’in görüşüne müracaat etmiştir.⁵⁰⁴ Begavî cehennemdeki içecekler hususunda Mukâtil’in görüşlerinden faydalanmıştır.⁵⁰⁵

3.1.6. Cehennemde Yaşam

Allah cehennemnin çok sıkıntılı bir yer olduğunu çeşitli âyetlerde bildirmektedir. Kur’ân’da, cehennem yakıtı insanlar ve taşlar olan⁵⁰⁶ ve kâfirler için hazırlanmış alev katmanlarının⁵⁰⁷ bulunduğu ateşten bir yatak⁵⁰⁸ olarak anlatılmaktadır. Mukâtil b. Süleymân âyetlerde geçen taşların ikinci arzın altında bulunan kibrit taşları olduğunu söylemektedir. Alev katmanları olarak tercüme edilen

⁴⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 677, 678.

⁴⁹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 651; IV, 562, 563.

⁵⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 401, 402.

⁵⁰¹ İbrahim 14/17.

⁵⁰² Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVI, 546; XXIV, 158, 381.

⁵⁰³ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, II, 238; III, 538.

⁵⁰⁴ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, V, 310; X, 116, 188.

⁵⁰⁵ Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, III, 33; V, 201.

⁵⁰⁶ Bakara 2/24.

⁵⁰⁷ Kehf 18/29.

⁵⁰⁸ A’râf 7/41.

kelime ise âyette “sürâdik” olarak geçmektedir. Ayette geçen “mihâd” kelimesini Müfessir “firâş” yani yatak olarak ifade etmiştir.⁵⁰⁹

Semerkindî, cehennemden yakıtı olan taşlar için kibrit taşları ifadesini kullanmış, “sürâdik” ile ilgili Mukâtil’in tefsirinden faydalanmıştır.⁵¹⁰ Zemahşerî, âyette insanlarla taşların bir arada anılması sebebi olarak, insanların dünyada taştan put yapıp ona tapmaları sebebiyle olduğunu söylemiş, sürâdik için ise, ateş duvarı ifadesini kullanmıştır.⁵¹¹ Beyzavî, cehennemden yakıtı olan taşlar ifadesi için putlar, biriktirilen hazineler gibi görüşler nakletmiştir. “Sürâdik” ile ilgili, ateş duvarı, çadır, duman olabilir görüşlerine yer vermiştir.⁵¹² Vâhidî, taşlara kibrit taşları, sürâdik için ise cehennemdeki dumandır demiştir.⁵¹³

3.1.6.1. Cehennemden İlk Günü

Kâfirler cehenneme götürülürken: “*Durdurun onları, çünkü hesaba çekilecekler...*”⁵¹⁴ denilecektir. Müfessir, bu durumu şöyle izah etmektedir. Cehennemlikler cehennem bekçileri tarafından durdurulacak ve “Sizlere rasuller gelmedi mi?” diye soracaklar. Onlar evet geldi fakat azab kâfirlere hak olmuştur” deyince Hâzin adındaki melek “*Size ne oldu da birbirinize yardım etmiyorsunuz*”⁵¹⁵ Yani ortak koştuğunuz şeyler size yardım etmiyorlar mı anlamında bu söz söylenecektir.⁵¹⁶

Taberî, “durdurun onları” ifadesinin kâfirlerin hesap vermek üzere mahşerde toplamak için söyleneceğini beyan etmiştir.⁵¹⁷ Beyzavî söz konusu âyetteki “*وَقَفُّهُمْ*” “durdurun onları” lafzının mahşerde hapsedin onları anlamında olduğunu söylemiştir.⁵¹⁸ Kurtubî’nin âyet hakkında beyan ettiği görüşlerden bir tanesi bu durdurmanın cehenneme sevkden biraz önce gerçekleşeceği yönündedir.⁵¹⁹

Kur’ân, kâfirlerin ateşi gördükleri andaki hallerini gözleri dehşetten dışarı fırlamış bir hal üzere ifade etmektedir.⁵²⁰ Müfessir, kâfirler ateşi görünce derin ve

⁵⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 94; II, 37 583, 584.

⁵¹⁰ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, I, 35; II, 345.

⁵¹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 102; II, 717.

⁵¹² Beyzavî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, I, 58; III, 279.

⁵¹³ Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, I, 96, 659.

⁵¹⁴ Sâffât 37/24.

⁵¹⁵ Sâffât 37/25.

⁵¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 605.

⁵¹⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXI, 20.

⁵¹⁸ Beyzavî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, V, 8.

⁵¹⁹ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XV, 73.

⁵²⁰ İbrâhîm 14/42, 43.

hırıl hırıl bir nefesle adeta kalpleri yerinden çıkacakmış gibi soluyacaklardır, nefesleri boğazlarına düğümlenecek ne dışarı çıkacak ne de yerlerine dönecektir demektedir. İşte “*Onları, iyice yaklaşan, korkudan yüreklerin ağza geldiği gün ile uyar...*”⁵²¹ âyeti bunu anlatmaktadır. Yürekler ağızlara gelince sesleri kısılacak ve dilleri boğazlarına duracaktır.⁵²² Onlara o gün: “*Haydi yalanladığınıza yürüyün. Yürüyün üç kollu karaltıya!*”⁵²³ denilir. Mukâtil b. Süleymân, bu âyetlerle ilgili şu izahta bulunmaktadır: Cehennemlikler cehenneme giderlerken cehennem uğuldamaya başlar ve öfkesinden köpürür. Alevler bir anda cehennemlikleri sarar. Bu öfkelenip köpürerek cehennemliklerin etrafını sarma olayı üç defa şiddeti artarak tekrarlanacaktır. Öyleki cehennemliklerin etrafı adeta ateşten bir sur olacaktır. Cehennemin üzerinde siyah bir duman oluşacak, orada bulunanlar bu gölge ile korunmak isteyecekler fakat altına toplanınca cehennemden daha sıcak olduğunu anlayacaklardır. Daha sonra bu gölge üçe ayrılacaktır. İşte “üç kollu karaltı” sözüyle anlatılmak istenen budur. Âyette bu üç gölgenin attığı alevler kastedilerek “kütük büyüklüğünde kıvılcımlar atar” denilmektedir. Kütük diye tercüme edilen kelime âyette “kasr” lafzıyla ifade edilmiştir. Müfessir, “kasr” için çöldeki ağaç kütükleridir demektedir. Kışın dallarının koparılmasıyla kök olarak kalan kütükler soğuğun etkisiyle kararır ve uzaktan görüntüleri develeri andırırlar. İşte âyette işaret edilen “kasr” yani “kütük” kadar kıvılcım sözünden kastedilen budur.⁵²⁴

Taberî, kâfirler ateşi gördükleri gün gözleri dışarı fırlamış, başları dik bir şekilde çağırıldıkları yere hızla koşarlar ve dehşetlerinden kendi hallerini bile görmezler diyerek; o gün, kalpler Allah’ın cezalandırması korkusundan yerinden çıkıp gırtlaklara dayanır demiş, üç kollu karaltıyı ise; cehennemin dumanı olarak yorumlamıştır.⁵²⁵ Zamehşerî, başlarını kaldırarak kendilerine dönmeyecek şekilde sabit, gözleri açık hiç kıpırdatmadan öylece bakmak olarak açıklamıştır.⁵²⁶ Begavî ve Cevzî kâfirlerin “başları dik bir halde ateşe bakmaları” ile ilgili âyetin yorumunda Mukâtil’in görüşlerine müracaat etmişlerdir.⁵²⁷ Cevzî “yüreklerin ağızlara gelmesi” ile ilgili âyetin yorumunda da Mukâtil’in görüşlerini nakletmiştir.⁵²⁸

⁵²¹ Mü’min 40/18.

⁵²² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 410.

⁵²³ Mürselât 77/29, 30.

⁵²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 545.

⁵²⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVII, 28, 29; XXI, 367; XXIV, 136, 137.

⁵²⁶ Zamehşerî, *Keşşâf*, II, 562.

⁵²⁷ Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân*, III, 44; Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, II, 517.

⁵²⁸ Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, IV, 33.

3.1.6.2. Yüz Üstü Ateşe Atılırlar

Allah Kur'ân'da kâfirlerin yüzleri üzerine, kör, sağır ve dilsiz bir şekilde haşrolunup cehenneme atılacağını ve ateşleri söndükçe de alevlerini artıracığını haber vermektedir.⁵²⁹

Mukâtil b. Süleymân söz konusu âyet nazil olunca Hz. Peygamber'e yöneltilen şu soruyla âyeti yorumlamaktadır: Hz. Peygamber'e yüz üstü yürümenin nasıl olacağı soruldu. Hz. Peygamber "onları ayakları üzerine yürüten kim ise yüz üstü yürütecek olan da odur" dedi.⁵³⁰ Müfessir cehennemliklerin ebediyen kör, sağır ve dilsiz olacaklarını söylemektedir. Onlar ateşe atılınca ateş kemikleri hariç bütün her şeylerini kömür oluncaya kadar yer bitirir. Müfessir, âyette bu durumun "habt" kelimesine karşılık geldiğini beyan etmiştir.⁵³¹

Semerkandî, Kurtubî ve Mâverdî (ö. 450/1058) söz konusu âyetin tefsirinde Mukâtil'in görüşlerine yer vermişlerdir.⁵³²

3.1.6.3. Cehennemden Kesitler

Mukâtil b. Süleymân: "Onlar elleri boyunlarına bağlı olarak dar bir yere atıldıklarında orada yok olup gitmek için yalvarırlar"⁵³³ âyetindeki dar yeri mızrağın demir yerinin arka tarafının yuvasındaki darlığa benzetmektedir. Cehennemlikler şeytanlarla birlikte elleri bağlanmış bir halde bu dar yere atılacaklar "subûr" diye yalvaracaklardır. Müfessir'e göre "subûr" ölümü çağırma demektir.⁵³⁴

Taberî, Vâhidî, Sem'ânî, Beyzavî ve daha birçok müfessir "subûr" ifadesini "helâk" yani ölümü istemek olarak yorumlamışlardır.⁵³⁵

"Ateş onların yüzlerini yalayacak ve dişleri sırtıp kalacaktır"⁵³⁶ âyetinin yorumunda Müfessir cehennemliklerin yüzlerini şöyle anlatmaktadır: Onların azı

⁵²⁹ İsrâ 17/97.

⁵³⁰ Burada nakledilen hadisin tahriri için bkz. Zahitoğlu, "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebiri'ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi", s. 94.

⁵³¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 551, 552.

⁵³² Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, II, 330; Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 333; Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî*, thk. Seyyîd İbn 'Abdülmaksûd b. 'Abdurrahîm, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut-Lübnan ts., III, 275.

⁵³³ Furkân 25/13.

⁵³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 328.

⁵³⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, XIX, 244; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, I, 775; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, IV, 10; Beyzavî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, IV, 119.

dişleri açıkta olacak şekilde üst dudakları geriye doğru çekilmiş, alt dudakları karınlarına değer vaziyette, suratları asık ve dişleri uhud dağı büyüklüğünde bir haldedirler. Onlar “*Rabbimiz bizi ateşten çıkar*”⁵³⁷ diye yalvarırlar. Bu söz üzerine dünyanın yaratılışı ile yok oluşu arasındaki süre kadar bir zaman geçer ve kendilerine cevap verilir. “*Kesin sesinizi, orada, benimle konuşmayın*”⁵³⁸ denilir. Bundan sonra artık cehennem ehli konuşmayacaktır. Sadece “zefir’leri” duyulacaktır.⁵³⁹ “Zefir’den” kastedilen merkebin anırmasının sonunda çıkardığı sestir.⁵⁴⁰

Taberî, “ateşin kâfirlerin yüzlerini yalması ile ilgili âyeti” Ebû Sâid el-Hudrî’den rivayetle: “Ateş cehennemlik kişinin yüzünü pişirir, üst dudağı kasılır, alt dudağı sarkarak göbeğine kadar iner” demiştir.⁵⁴¹ Beyzavî, kâfirlerin yüzlerini ateşin yalamasından maksadın, aşırı yanmadan dolayı dudakların çekilip dişlerin açıkta kalması olarak yorumlamıştır.⁵⁴²

Cehennemlikler şiddetli azab dolayısıyla oradan çıkmak isterler.⁵⁴³ Müfessir böyle durumlarda oradaki görevli meleklerin ellerinde bulunan demir topuzlarla başlarına bir darbe indireceğini ve bu darbenin etkisiyle o çıkmak isteyenlerin cehennem dibine kadar yuvarlanacağını söylemektedir.⁵⁴⁴

Kâfirler cehennem ateşinde toplandıkları zaman cehennem meleklerinin başkanı Mâlik’e: “Etlерimiz derilerimiz kavruldu. Burdan kurtulmamızın bir yolu yokmu?” diye yalvarırlar fakat olumsuz cevap alırlar. En azından günün az bir vaktinde olsun mümkün olup olmadığını sorarlar fakat yine olumsuz cevap alırlar. O zaman dünyaya iyilik yapmak üzere çıkmalarının mümkün olup olmadığını sorarlar. Bu sefer Mâlik bağırarak karşılık verir. Müfessir Mâlik’in bağırması karşısında cehennemliklerin korkudan hareketsiz kalacaklarını belirtmiştir. Ve bundan sonra Mâlik onlara sadece azabın artırılacağı müjdesini verecektir.⁵⁴⁵

Cehennemlikler Allah’ın merhametine nail olmak ümidiyle birbirlerine azaptan dolayı sabırsız davranıp sızlanalım telkinin de bulunurlar. Fakat karşılık

⁵³⁶ Mü’minûn 23/104.

⁵³⁷ Mü’minûn 23/107.

⁵³⁸ Mü’minûn 23/108.

⁵³⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 166.

⁵⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 228.

⁵⁴¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XIX, 73, 74.

⁵⁴² Beyzavî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, IV, 96.

⁵⁴³ Secde 32/20.

⁵⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 451, 452.

⁵⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 820, 821.

bulamazlar. Sabredelim derler. Yine sonuç alamazlar. Beşyüz yıl sabrederler. En son artık ümitleri kalmayınca “sızlansak da, sabretsek de bizim için birdir derler.”⁵⁴⁶

“*Onlar cehennemle kaynar su arasında dolaşır dururlar*”⁵⁴⁷ âyeti cehennemdeki zorlu süreci en veciz şekilde ifade etmektedir. Müfessir söz konusu âyet hakkında şöyle demiştir: Cehennemde bir an olsun dinlenme yoktur. Onlar sıkıntı ve kederden kurtulamayacaklardır. Cehennemlikler önce zakkûma, sonra cahîme sonra da kalacağı yere götürülürler.⁵⁴⁸ Azap böylece devam eder.

Taberî, kâfirler simalarından tanınıp ayaklarından ve perçemlerinden tutulur ve cehennem tabakaları ile aşırı kaynar sular arasında dolaştırılır,⁵⁴⁹ Beyzavî de kâfirler aşırı kaynar sularda dolaşır durur demiştir.⁵⁵⁰

3.1.6.4. Cehennemliklerin Kaylûlesi

Kur’ân’da cehennemliklerin “*Simsiyah bir duman gölgesi içinde*”⁵⁵¹ oldukları bildirilmektedir. Bu siyah gölgenin adı âyette “yahmûm” olarak ifade edilmiştir. Müfessir bu gölgenin sürâdik’te yani ateş katmanları arasında olacağını söylemektedir. Onlar sürâdik’te bulunan bu gölgenin altında dinlenmek üzere toplanacaklardır. Fakat aşırı sıcaktan dolayı başları dönecek, mideleri bulanacak bağırsakları parça parça olacaktır. Müfessir bu azap şeklinin cehennem en hafif azabı olduğunu söylemektedir. Bu gölge altında gerçek bir dinlenme söz konusu olmadan kaylûle yapmış olacaklardır. İşte cehennemlikleri kaylûlesi böyle olacaktır. Bu kaylûlenin ardından gruplar halinde tekrar ateşe döneceklerdir.⁵⁵²

Beyzavî ve Sem’ânî “yahmûm” için kapkara duman,⁵⁵³ Vâhidî ve Begavî “yahmûm” şiddetli dumandır⁵⁵⁴ ve Cevzî, İbn Abbas’tan rivâyetle duman gölgesidir demiştir.⁵⁵⁵

⁵⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 402, 403.

⁵⁴⁷ Rahmân 55/44.

⁵⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 201, 202.

⁵⁴⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXIII, 53.

⁵⁵⁰ Beyzavî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, V, 173, 174.

⁵⁵¹ Vâkı’a 56/43.

⁵⁵² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 231; IV, 220.

⁵⁵³ Beyzavî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, V, 180; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, V, 32.

⁵⁵⁴ Begavî, *Me’âlimu’t-tenzil fi tefsîri’l-Kur’ân*, V, 16; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, I, 1061.

⁵⁵⁵ Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, IV, 224.

3.1.6.5. Cehennemde Kim Ne Kadar Kalacak?

Kâfirlerin cehennemde ne kadar kalacaklarına dair kullanılan ifade genel olarak “خَالِدِينَ فِيهَا” ifadesidir. Bu ifade genel olarak “orada ebedi kalacaklar” şeklinde tercüme edilmiştir. Mukâtil b. Süleymân’ın bu lafza verdiği mana da aynıdır.

Ancak Kur’ân’da bundan farklı olarak: “لَا يَبْتَئِنَ فِيهَا أَحْقَابًا” yani “Onlar orada çağlar boyu kalacaklar”⁵⁵⁶ âyeti yer almaktadır. Âyette geçen “أَحْقَابًا” “ahkâb” “حَقَبًا” kelimesinin cemisidir. Müfessir, “أَحْقَابًا” “ahkâb’ın”, on yedi “حَقَبًا” “hakb’a” karşılık geldiğini söylemektedir. Fakat kâfirler cehennemde kaç “ahkâb” süresince kalacaklar bilinmemektedir. Müfessir, bir “hakb” için seksen yıldır demektedir. Her gün bin yıllık bir süreye tekâbül etmektedir ve yılda toplam üç yüz altmış gün vardır.⁵⁵⁷

Taberî “ahkâb” lafzının geçtiği âyetle ilgili beş görüş sıralamıştır. Tercih ettiği görüş Katade ve Rebi‘ b. Enes’in rivâyeti olan “kâfirler cehennemde ardı arkası kesilmeyen çağlar boyunca kalırlar” şeklindeki görüştür.⁵⁵⁸ Zemahşerî ve Kurtubî bir “hakb’ın” süresinin seksen yıl olduğunu söylemişlerdir.⁵⁵⁹ Semerkandî “hakb” lafzı hakkındaki görüşleri Mukâtil b. Süleymân’ın açıklamalarına benzemektedir.⁵⁶⁰ Kuşeyrî “hakb” lafzının “ebedî” anlamında kullanıldığını söylemiştir.⁵⁶¹

3.1.7. Cehenneme Uğramadan Cennete Gidilemez

Kur’ân’ı Kerîm’de kimsenin cehenneme uğramadan cennete gidemeyeceğine dair şu âyet delil gösterilmektedir: “وَأَنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا” “Sizden ona uğramayacak kimse yoktur. Bu Rabbinin yapmayı üzerine aldığı bir hükümdür.”⁵⁶²

Mukâtil b. Süleymân, âyette geçen “وَرُودًا” kelimesinin “girmek” manasına gelen “دُخُولًا” kelimesiyle anlamdaş olduğunu İbn Abbas’a dayandırdığı bir rivâyetle açıklamıştır. İbn Abbas, “وَرُودًا” kelimesinin Kur’ân’da dört yerde⁵⁶³ geçtiğini ve cehenneme girmek anlamında kullanıldığını söylemiştir. Müfessir’in söylediğine göre, Nâfi b. el-Erzak; İbn Abbas’tan “vürûd” hakkında malumat istedi. İbn Abbas da, “mevzu-u bahis olan sen ve ben isek mutlaka oraya gireceğiz. Mesele oradan

⁵⁵⁶ Nebe 78/23.

⁵⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 562.

⁵⁵⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 158.

⁵⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 689; Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 178.

⁵⁶⁰ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 538.

⁵⁶¹ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 677.

⁵⁶² Meryem 19/71.

⁵⁶³ Meryem 19/71; Hûd 11/98; Enbiyâ 21/98, 99.

çıkıp çıkmayacağımızdır” dedi. Bu konuda Mukâtil b. Süleymân, cehenneme herkesin uğrayacağına, ancak peygamberlerin bundan müstağnî tutulacaklarına işaret etmekle birlikte, müminlerin ateşten selamette olacaklarını beyan etmiştir. Zira Hz. İbrahîm’i yakmayan ateş müminlere karşı da serin olacaktır demiştir.⁵⁶⁴ Zaten Allah bir sonraki ayette inanan müttaki kullarını ateşten kurtaracağını va’d etmektedir.⁵⁶⁵

Taberî, cehenneme uğramaktan maksadın sıradan geçmek olduğunu, inananların köprüden geçeceklerini, kâfirlerin ise cehenneme düşeceklerini söylemiştir.⁵⁶⁶ Zemahşerî, eğer cehenneme uğrayanlardan kastedilenler insanlar ise, bu durumda cehennem henüz mat ve cansız iken müminler oraya uğrayarak geçip gidecekler, kâfirler ise cehennem tarafından yutulacaktır demiştir.⁵⁶⁷ Kuşeyrî, herkes taşıdığı günah kadar cehennemden nasibini alır ve orada kalır, böylece ateşe en çok maruz kalanlar günahı en çok olanlardır demiştir.⁵⁶⁸

3.2. Cennet

“جَنَّةٌ” “cennet” kelimesi saklamak gizlemek anlamlarındadır. Ağaçlarıyla yeri gizleyen, örten her tür bahçeye “cennet” denilmektedir. Ahirette müminlerin kalacağı yere “cennet” adı verilmesinin sebebi dünyada ağaçlarıyla yeri gizleyen ağaçlık bahçelere benzetilmesinden ya da Allah’ın oradaki nimetleri bizlerden gizlemiş olmasındandır.⁵⁶⁹ Kur’ân’da bu kelimenin müfred, tesniye ve cemi olarak yüz kırk yedi defa geçtiği tesbit edilmiştir.⁵⁷⁰

3.2.1. Cennetin Kapıları/Bölümleri

Kur’ân’da genişliği yerler ve gökler kadar⁵⁷¹ olarak ifade edilen cennetin isimleri⁵⁷² “Cennet”, “Nâim”, “Adn”, “Firdevs”, “Me’vâ”, “Dâru’s-selâm”, “Dâru’l-mukâme” ve “el-Hüsna” olarak âyetlerde geçmektedir. Bunlardan “me’vâ” sidretü’l-müntehânın yanındadır.⁵⁷³ Mukâtil b. Süleymân, cennetin genişliğini birbiri ardına

⁵⁶⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 635, 636.

⁵⁶⁵ Meryem 11/72.

⁵⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 229-237.

⁵⁶⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 34.

⁵⁶⁸ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, II, 438.

⁵⁶⁹ İsfahânî, *Müfredâtü’l-Elfâzi’l-Kur’ân*, s. 203, 204.

⁵⁷⁰ Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 376-386.

⁵⁷¹ Âl-i ‘İmrân 3/133.

⁵⁷² Topaloğlu, “Cennet”, VII, 376-386.

⁵⁷³ Yûnus 10/9, 16, 25; Vâkı‘a 56/12; Rahmân 55/89; Sâd 38/50; Zümer, 39/73; Râ‘d 13/23; Nahl 16/131; Sâf 61/12; Mutaffifin, 83/28; Mü’minûn 23/159; secde 32/19; Fâtır 35/32, 33.

sıralanmış yedi gök ve yedi yerin genişliği olarak açıklamıştır.⁵⁷⁴ Müfessir, cennetin sekiz kapısı vardır ve ebediyete kadar açıktır demektedir.⁵⁷⁵ Müfessir, bu kapıların mahiyetini anlatan Ebû Câfer kanalıyla gelen bir rivâyeti de nakletmiştir. Buna göre bu kapılar dış tarafları içlerinden, içleri de dışlarından görünecek şeffaf bir yapıya sahiptir. “Açıl” denilince açılan, “kapan” denilince kapanan cennetin kapılarının anlama ve konuşma özellikleri de vardır.⁵⁷⁶ Müfessir, “firdevs” cennetini etrafi duvarlarla çevrili bahçe olarak tanımlamıştır. “Firdevs” kelimesi Rum’ca olup “etrafi duvarla çevrili bahçe” manasındadır.⁵⁷⁷ “Dâru’s-Selâm” cenneti Allah’ın bir ismi “Selâm” olduğu için “Selâm yurdu” anlamında böyle söylenmiştir.⁵⁷⁸

Mukâtil b. Süleymân “nâim” cennetinin köşklerinin nûr gibi olup inci ve yâkuttan yapıldığını söylemiştir.⁵⁷⁹ “Adn cenneti” ise cennetlerin en üstünüdür. Tesnîm, kevser ve selsebil pınarları bu cennetten kaynamaktadırlar.⁵⁸⁰ “Nâim” ve “adn” cennetleri siddıklara, şehitlere, mukarrebeler ve sâbikûn’a verilecektir. Bunlar, içlerine bir kötülük gelse bile Allah’ı hatırlayıp bundan vazgeçen kimselerdir. Bu cennetler ile ilgili İbn Abbas kanalıyla Hz peygamber’den gelen bir rivâyet şöyledir: Hz. Peygamber yanındakilere “Rabbin makamından korkanlara iki cennet vardır”⁵⁸¹ âyetinde geçen “iki cennet” nedir biliyor musunuz? diye sordu. Orada bulunanlar: “Allah ve Rasûlü daha iyi bilir” dediler. Hz peygamber: “Bunlar cennetin ortasında bulunan iki bahçedir. İki arasında beş yüz yıllık mesafe vardır. Ortalarında nûrdan bir ev bulunmaktadır. Bu bahçelerdeki ağaçların dalları aynı kökleri gibi sabittir” dedi.⁵⁸² “Me’vâ” cenneti şehit müminlerin barınacakları yerdir. Ayrıca Müfessir, “adn” cennetlerine girecek olan üç grub insandan bahsetmektedir. Bunlardan önce girecekler hayırlarda öne geçenler ve orta yolda olanlardır. Diğer grup ise iman sahibi oldukları halde nefislerine zulmedenlerdir. Bunlar bir süre bekletilecek, sonra Allah’ın onları bağışlaması ile cennete girecekler ve Rablerine hamd edeceklerdir.⁵⁸³ “Dâru’l-mukâme” “ebedîlik yurdu” anlamındadır. Cennetlikler orada asla

⁵⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 301.

⁵⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 689.

⁵⁷⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 650.

⁵⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 152.

⁵⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 236.

⁵⁷⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 227.

⁵⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 625.

⁵⁸¹ Rahmân 55/46.

⁵⁸² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 202. Burada geçen “iki cennet” ile ilgili hadisin geçtiği kaynaklar için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”, s.154.

⁵⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 451, 558.

ölmeyecekleri ve ebediyen ikâmet edecekleri için böyle söylenmiştir. Burada cennetliklere ne bir yorgunluk ne de usangaçlık isabet edecektir.⁵⁸⁴ “El-hüsnâ” cenneti ise ihsanda bulunanlara verilen cennettir Ayrıca orada Allah’ın yüzüne bakma nimeti de vardır.⁵⁸⁵

Taberî, cennetin genişliğini yedi kat gökler ve yedi kat yerler kadar büyük ve geniş olarak açıklamıştır.⁵⁸⁶ Zemahşerî, cennetin genişliğinin yer ve gök kadar ifade edilmesinin sebebi olarak; insanların bildiği en geniş alan yer ve gök olduğu için bir benzetme yapıldığını ifade etmiştir.⁵⁸⁷

3.2.1. Cennetteki Tû‘bâ Ağacı

Kurân-ı Kerîm’de “الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ” “*İman edip doğruları yapanlar için hoş bir hayat ve güzel bir istikbal vardır*”⁵⁸⁸ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, “hoş bir hayat” olarak tercümesi yapılan “طُوبَىٰ” “tû‘bâ” kelimesi için “cennette bir ağaçtır” demiştir. Müfessir’e göre “tû‘bâ ağacı” o kadar büyük bir ağaçtır ki; bir adam devesiyle etrafını dolaşacak olsa başladığı noktaya gelemeden ömrünün sonuna gelir. Bir kuş bu ağacın dallarına ulaşmak için ağacın tabanından yukarı doğru uça ömrü tükenmedikçe dallarına ulaşamaz. Bu ağacın her bir yaprağı bir topluluğu gölgelendirecek kadar geniştir. Her yaprağında bir melek vardır ve sürekli Allah’ı tesbih ederler. Bu yapraklar yeryüzüne düşecek olsalar yeryüzünü güneş gibi aydınlatırlar. Bu ağacın üzerinde istenilen her türlü süs eşyası ve meyve bulunur.⁵⁸⁹ Şehhâte bu tür açıklamaların isrâiliyyat olduğunu belirtmiştir.⁵⁹⁰

Taberî, “tû‘bâ” kelimesi için birkaç görüş olduğunu söylemiştir. Bunlar; “tû‘bâ” hakkında söylenmiş, “cennet” ,”cennete bir ağaç” ya da “ne mutlu o kimselere” anlamındaki söylemlerdir.⁵⁹¹ Sa‘lebî, İbn Abbas’tan rivâyetle “tû‘bâ cennette bir ağaçtır”⁵⁹² Vâhidî, “tû‘bâ’nın” cennette bir ağaç olduğunu birçok müfessirin söylediğini beyan etmiştir. Zikrettiği müfessirler içerisinde Mukâtil’in de

⁵⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 558.

⁵⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 236.

⁵⁸⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, VII, 207.

⁵⁸⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 414.

⁵⁸⁸ Ra‘d 13/29.

⁵⁸⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 377.

⁵⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 377.

⁵⁹¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XVI, 432-440.

⁵⁹² Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, III, 369.

adı geçmektedir.⁵⁹³ Begavî, Mukâtil'den “tû‘bâ”nın yapraklarından herbirinin bir topluluğu gölgelendireceğini ve her bir yaprağında Allah'ı tesbih eden bir melek bulunduğunu ifade eden söylemini nakletmiştir.⁵⁹⁴

3.2.2. Kevser Havuzu/Nehri

“Kevser”, cennette bir ırmak olup, ırmaklar ondan ayrılmıştır. Başka bir görüşte “Allah'ın Hz. peygambere bahşettiği hayr” olduğu yönündedir. Bu kelime cömert kişileri ifade etmek için de kullanılır.⁵⁹⁵

“Kevser” hakkında Kur’ân’da: “إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ”, “Biz sana sayısız nimetler verdik”⁵⁹⁶ denilmektedir.

Mukâtil b. Süleymân, “كَوْثَرَ” “kevser’i” hayrı çok olan ve cennette devamlı akan bir nehir olarak tanımlamaktadır. Müfessir’e göre “kevser nehri” adeta yayından çıkmış bir ok gibi hızlı akmaktadır. Nehrin yatağındaki çamur misk kokar. Çakıl taşları; yakut, zebrecet ve incidendir. Bunlarla beraber rengi kardan daha beyaz olan kevser’in yumuşak ve baldan daha tatlı bir suyu vardır. Nehrin iki kenarında eni boyu bir fersah olan ve dörtbin kapı kanadı bulunan inciden yapılmış çadırlar vardır. Her çadırda güzel gözlü hûriler ve onların emirlerine âmade kırk hizmetçi bulunmaktadır. Cennetin nehirleri olan su, süt, şarap ve bal ırmakları kevser’den kaynamaktadır. Ayrıca Müfessir, “kevser” hakkında şöyle bir hadise de nakletmektedir. Hz. Peygamber, Cebrâil’e kevser’in etrafındaki çadırlar için “bunlar nedir?” diye sorduğunda Cebrâil “bunlar senin hanımların içindir” cevabını vermiştir.⁵⁹⁷

Taberî, “kevser” kelimesi ile ilgili birçok görüş zikretmiş ve “kevser’in” cennette bir nehir olduğu görüşünü tercih etmiştir. O, Hz. Peygamber’den gelen rivâyetlere de yer vererek; “kevser’i”, misk kokulu, kenarlarında içi oyuk inciler bulunan, toprağında; yakut, inci, mercan ve zebrecet olan bir nehir olarak anlatmıştır.⁵⁹⁸ Beyzavî, “kevser’in”, ilim, amel ve iki dünyadaki şan ve şeref manalarının bulunduğunu söyleyerek; Hz. Peygamber’den gelen bir rivâyeti senetsiz

⁵⁹³ Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri ‘l-Kur’âni ‘l-mecîd*, III, 15.

⁵⁹⁴ Begavî, *Me ‘âlimu ‘t-tenzîl fî tefsîri ‘l-Kur’ân*, III, 21.

⁵⁹⁵ İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi ‘l-Kur’ân*, s. 703.

⁵⁹⁶ Kevser 108/1.

⁵⁹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 879. Kevser havuzu ile ilgili hadisin tahriri için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi”, s.198.

⁵⁹⁸ Taberî, *Câmiu ‘l-beyân ‘an te ‘vîli âyi ‘l-Kur’ân*, XXIV, 645, 646.

olarak naklederek “kevser’i”, baldan tatlı, süttten ve kardan beyaz suyu olan, iki kenarı zebercet, yanında gümüşten kapların olduğu bir nehir olarak anlatmıştır.⁵⁹⁹ Mâverdî, “kevser’in” dokuz manasını; nübüvvet, Kur’ân, İslam, cennette bir nehir, Hz. Peygamber’e kıyamette verilecek havuz, îsâr, zikrin ref’i, hayrı çok olan ve ümmetin çokluğu olarak açıklamıştır.⁶⁰⁰ Kuşeyrî de “kevser’in” çok manası bulunduğunu söyleyerek Mâverdî’den farklı olarak, şeriatın kolaylığı, Hz. Peygamber’in Allah’ın Rab olduğunu bilmesi, kalpteki nur gibi anlamlara geldiğini söylemiştir.⁶⁰¹ Semerkandî, “kevser’in” mahiyetini Mukâtil’den nakletmiştir.⁶⁰²

3.2.3. Cennetteki Hûriler Ve Bakire Kadınlar

“حورٌ” “hûr” kelimesi “أحورٌ” ve “حوراءٌ” kelimelerinin cemisi olup gözdeki siyahlıkta bulunan az miktardaki beyazlık anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında bu kelime, “fikirde tereddüt”, “gidip gelme”, “yardım” gibi manalara da gelmektedir.⁶⁰³ Kur’ân-ı Kerîm’de “hûr” lafzı “حورٌ عينٌ”⁶⁰⁴ ve “حورٌ مقصوراتٌ”⁶⁰⁵ terkipleriyle geçmekte olup cennetteki “güzel gözlü kadınlar” anlamında kullanılan bir ifadedir. Âyetlerin devamında hûri’ler sedef içindeki incilere benzetilmiş⁶⁰⁶ ya da korunaklı bir çadırda oturan⁶⁰⁷ güzeller olarak ifade edilmişlerdir.

Mukâtil b. Süleymân’a göre “حورٌ” “hûr” “beyaz” anlamında olup, “hûri”, güzel ve iri gözlü beyaz tenli kadın demektir. Müfessir, âyette “hûri’lerin”, sedef içindeki incilere benzetilmesini onlara daha önce el değmemiş, kimse tarafından görülmemiş, hiçbir insanın hatırından geçmemiş olduğunu ifade etmek için söylendiğini⁶⁰⁸ beyan etmektedir. “Hûri’lerden” her birinin yaşları otuz üçtür. Bu kadınlar kendilerini eşlerine adanmış bir şekilde, korunaklı çadırlar içinde yalnızca eşlerini beklemektedirler. Çadırların, eni boyu bir fersah yüksekliğindedir. Bu çadırlar bir mil büyüklüğündeki incilerin oyularak yapılmıştır ve bir sarayı andırmaktadır.⁶⁰⁹ “Hûri’lerle” ilgili anlatılanlar için Müfessir, “Onlardan önce, o

⁵⁹⁹ Beyzavî, *Envâru’-t-tenzîl ve esrâru’-t-te’vîl*, V, 342, 343.

⁶⁰⁰ Mâverdî, *Tefsîru’-l-Mâverdî*, VI, 355, 356.

⁶⁰¹ Kuşeyrî, *Letâifü’-l-işârât*, III, 775, 776.

⁶⁰² Semerkandî, *Bahru’-l-’ulûm*, III, 627.

⁶⁰³ İsfehânî *Müfredâtü elfâzi’-l-Kurân*, s. 262, 263.

⁶⁰⁴ Vâkı’a 56/22.

⁶⁰⁵ Rahmân 55/72.

⁶⁰⁶ Vâkı’a 56/23.

⁶⁰⁷ Rahmân 55/72.

⁶⁰⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 218.

⁶⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 205.

*hûrilere hiçbir insan ve cin eli değmemiş*⁶¹⁰ âyetinden maksadın bu olduğunu söylemektedir.

Kur'ân'da cennetteki kadınları ifade eden bir başka âyet “وَكَوَاعِبَ أُنْرَابًا”⁶¹¹ âyetidir. Mukâtil b. Süleymân'a göre, “كَوَاعِبَ” “kevâ'ib” bakire kadın demektir. “أُنْرَابَ” “etrâb” ise aynı yaşta olmak anlamındadır. Müfessir, bundan sonra şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: Cennetlikler cennete girdikten sonra bir münadî, yakuttan yapılmış incilerle süslenmiş bir sarayın balkonuna çıkar ve herkesin duyabileceği bir sesle “kulaklarını dünyadaki şarkıcı kadınların ve çalgıların seslerinden muhafaza edenler nerede?” diye seslenir. O esnada Allah oradaki cariyelere hep birlikte seslerini yükseltmelerini emreder.⁶¹² Müfessir cariyelerin seslerini yükseltme sebebini belirtmemiştir.

Taberî, “hûri'ler” hakkında bazı müfessirlerin; gözlerinin siyahı çok siyah beyazı da çok beyaz olan ya da dünyada sâliha bir hayat yaşamış kadınlardır dediğini nakletmektedir. O, Mücâhid'den rivâyetle; “hûri'lerin” zağferan kokusundan yaratılmış olup, bakanları hayrete düşürdüklerinden dolayı bu adın verildiğini söylemiştir. Taberî'ye göre “etrab” aynı yaşta bulunan kadınlardır.⁶¹³ İbn Kesîr, hurileri; beyazlıkta ve parlaklıkta inciler misali, şahin bakışlı güzeller olarak anlatan rivayetlere yer vermiştir.⁶¹⁴ Semerkandî, “hûri'leri” beyaz tenli güzel gözlü kadınlar olarak tanımlarken, Vahidî ve Sem'ânî, gözlerinin siyahlığı ve beyazlığı çok olan kadınlardır⁶¹⁵ Semerkandî, Sa'lebî ve Begavî “etrâb” için aynı yaşta kadınlardır⁶¹⁶ demektedirler.

3.2.4. Cennetteki Yiyecek Ve İçecekler

Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de iman edip salih amel işleyenlere cennette dünyadakilere benzer nitelikte rızıklar sunulacağını müjdelemektedir.⁶¹⁷ Mukâtil b. Süleymân'a göre cennette rızıklar sabah akşam vakitlerine benzer vakitler de, inci ve yakuttan yapılmış kaplarda meyveler sunulacaktır. Cennetliklere bu meyveler her

⁶¹⁰ Rahmân 55/74.

⁶¹¹ Nebe 78/33.

⁶¹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 564.

⁶¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, XXIII, 107, 108; XXIV, 170.

⁶¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân-i'l-'azîm*, VII, 524.

⁶¹⁵ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 392; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, I, 1059; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, V, 347.

⁶¹⁶ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 539; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, X, 118; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, V, 202.

⁶¹⁷ Bakara 2/25.

sunulduğunda biz bunun sabah bir benzeriyle rızıklanmıştık diyeceklerdir. Bu meyveler renk olarak birbirine benzese de tatları birbirinden farklıdır. Cennetlikler meyveleri yediklerinde tatlarının farklı olduğunu anlayacaklardır.⁶¹⁸

Bir başka âyette cennetteki meyvelerin sunumu ile ilgili: “*Ağaçların gölgeleri üzerlerine düşmüş, meyvelerini toplamak kolaylaştırılmış*”⁶¹⁹ âyeti bildirilmektedir. Mukâtil b. Süleymân, cennette bir kimse meyve yemek istediğinde ağaçların ona yaklaşacağını söylemektedir. Böylece cennetlik kişinin meyvelerden alması kolaylaşır. O, dilediği şekilde oturarak, yatarak ya da ayakta meyveleri toplar. Meyveleri toplama işleminin ardından ağaçlar eski hallerine dönecektir.⁶²⁰

Taberî, cennetlik kimsenin cenneteki ağaçtan meyve almak istediğinde, bulunduğu konuma göre ağacın eğileceğini ve yükseleceğini,⁶²¹ Kurtubî, cennetteki ağaçların yüksekliği yüz yıllık mesafede olup, onlardan almak isteyenler için ağaçların cennetlik kimsenin önünde eğileceğini⁶²² Semerkândî ise; cennetteki meyvelerden toplamanın dünyadaki gibi zahmetli olmayacağını söylemiştir.⁶²³

Kur’ân-ı Kerîm’de cennetteki içecekleri ifade eden: “*İyiler ise, birleşimi kâfur olan bir kadehten içerler*”⁶²⁴ ve “*Allah’ın kullarının taşıra taşıra içeceği bir pınardır*”⁶²⁵ âyetleri bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman’a göre ilk âyette geçen “أَبْرَارٌ” “iyiler” ifadesinden kastedilen Allah’a itaat ederek çok şükreden kullardır. Müfessir bunları isim olarak zikretmiştir. Bu durumda cennette içinde kâfûr olan kadehten içecek olanlar; Ebû Bekîr, Ömer, Osman, ‘Alî, Selmân el-Fârisî, Ebû Zerr el-Gifârî, İbn Mes’ûd, Huzeyfe el-Yaman, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Ebü’d-Derdâ, İbn Abbâs gibi kişilerdir. Müfessir ilk âyetin devamı niteliğinde olan diğer âyeti şöyle yorumlamaktadır: Allah’ın dostları, içinde kâfur olan kadehe su katarlar. Bu içecekten sonra dünyadakilere benzemeyen, kâfûr gibi soğuk, zencefil gibi tatlı, misk kokulu bir su ikram edilir. Müfessir, Allah’ın dünyadaki nesnelere zikrederek cennetten örnekler vermesini durumun daha iyi kavranması olarak açıklamaktadır.⁶²⁶

⁶¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 94.

⁶¹⁹ İnsân 76/14.

⁶²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 527.

⁶²¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 103.

⁶²² Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 139.

⁶²³ Semerkândî, *Bahru’l-‘ulûm*, III, 527.

⁶²⁴ İnsân 76/5.

⁶²⁵ İnsân 76/6.

⁶²⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 524.

Taberî'ye göre “kâfur” cennette bir pınardır.⁶²⁷ Semerkandî, “kâfur'u” imanlarında kararlı olan müminler için hazırlanmış olan, asla sarhoş etmeyen, içmek isteyenlerin önünde her an hazır bulunan, yukarıdan aşağı ve aşağıdan yukarı akma özelliği bulunan bir su olarak yorumlamıştır.⁶²⁸ Kuşeyrî, “kâfur içecek olan iyiler” sözünden kastedilenin, içinde kötülük bulunmayan ve karıncayı dahi incitmeyen kimseler olduğunu söylemektedir. Bu kimseler cennetteki hallerine göre, kâfur kokusunda ya da kâfur katılmış şaraptan içeceklerdir.⁶²⁹ Kurtubî, âyetteki iyilerden kastedilenin “muvahhidler” olduğunu belirtmiş onların cennetki kâfur isimli şaraptan içeceklerini söylemiştir. O, kâfur ile ilgili; yeni katılmış şarap, cennetteki pınar olduğu yönündeki görüşleri zikretmiş aynı zamanda Mukâtil'den kâfur'un dünyada bilinen kâfur olmadığını söylediği görüşüne de yer vermiştir.⁶³⁰

3.2.5. Cennette Yaşam

Cennetteki güzellikler ve ebedî yaşamın rahatlığı pek çok âyette dile getirilmektedir. Cennetliklerin etrafında dolaştırılan billur testiler, şarap dolu kadehler, pınarlar, vildanlar ve daha bunlar gibi çok çeşitli nimetler örnek olarak anlatılmaktadır. Âyette: “وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا” “Çevrelerinde gümüş kaplar ve billur kaseler dolaştırılır”⁶³¹ denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân testiler anlamında kullanılan “أَكْوَابٌ” “ekvâb” kelimesini kulpsuz ve ağız kısımları yuvarlak kaplar olarak tarif etmektedir. Âyette billurdan yapıldığı belirtilen testilerin hammaddesi gümüşten dir. Müfessir'e göre billur dünyada topraktan cennette ise gümüşten elde edilir. Allah bu testilerin doldurulması ile ilgili: “قَوَارِيرٍ مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا” “تَقْدِيرًا” “Miktarlarını kendileri belirler”⁶³² demektir. Müfessir, âyette ifade edilen “miktarlarını kendileri belirler” buyruğundan kastedilenin; cennetteki testilerin, hizmetçilerin ellerine göre takdir edilerek yapılması anlamında olduğunu söylemektedir. Hizmetçiler testilere ihtiyaca göre içecek doldururlar. Orada cennetlikler kadehlerde katkıları zencefil olan, soğuk şaraptan içeceklerdir.⁶³³ “عَيْنًا فِيهَا” “Orada selsebil adında bir pınar”⁶³⁴ vardır. Bu pınarlar adn cennetlerinden çıkıp cennetliklerin yanlarından akar ve cennetin tamamını dolaşırlar.

⁶²⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, XXIV, 93.

⁶²⁸ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 526.

⁶²⁹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 661.

⁶³⁰ Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'an*, XIX, 125, 126.

⁶³¹ İnsân 76/15.

⁶³² İnsân 76/16.

⁶³³ İnsân 76/17.

⁶³⁴ İnsân 76/18.

Müfessir: “Etraflarında ölümsüz gençler dolaşır. Onları gördüğün zaman saçılmış inci sanırsın”⁶³⁵ âyetindeki “ölümsüz gençler’i” asla yaşlanmayan, saçları ağarmayan, ergenlik çağına ulaşmamış kimseler olarak açıklamaktadır. Onlar ölümsüzdürler ve cennetliklerin etraflarında dolaşmaktadırlar. Müfessir, “saçılmış inci” benzetmesinin güzellikleri ve beyazlıkları itibariyle olduğunu söylemiştir. Yani sayılamayacak kadar çok saçılmış incilere benzemektedirler.⁶³⁶

Taberî ve Kurtubî, İbn Abbas’tan rivâyetle; isimler hariç dünyadaki hiçbir şey cennette yoktur demektedir. Buna göre cennetin zemini gümüştendir, kapları ise cennet toprağından yapılmıştır. Oradaki kapların miktarları tayin edilmiştir. Yani kaplar uçarlar ve içenlerin ihtiyaçları kadar içlerine içecek dolar. Allah’ın “Miktarlarını kendileri belirler” buyruğı bunu anlatmaktadır.⁶³⁷ Semerkandî, cennette hizmetçilerin, sırça görünümlü gümüş kaselerde şerbet sunacaklarını ve bu kaselerin iç açıcı güzellikte olduğunu ve içlerine belli ölçülerde içecek konulacağını söylemiştir.⁶³⁸ Kuşeyrî, cennetteki kapların dünyada bilinen gümüş kaplarla bezerliğinin bulunmadığını, billur parlaklığında ve içlerinin de zencefil kokulu içeceklerle dolu olduğunu söylemiştir. O’na göre bu kaplar her daim genç kalacak olan hizmetçiler tarafından sunulacaktır.⁶³⁹ Begavî, âyetteki “miktarları tayin edilmiş kaplar” ifadesinin yorumunu ve zencefil ile ilgili bilgiyi Mukâtil’den nakletmiştir.⁶⁴⁰

3.2.5.1. Cennetin İlk Günü

Allah Kurân’da cennetliklerin kalplerinden kin ve nefret türünden ne varsa her şeyi söküp atacağını haber vermektedir.⁶⁴¹ Mukâtil b. Süleymân cennetlikler cennete girmeden bir ağacın dibinden çıkan iki pınardan birinden içtikleri vakit kalplerinden kin ve nefretin sökölüp atılacağını, diğerinde yıkandıklarında ise bedenî olan her tür kirlerinden bir daha asla kirlenmemek üzere ak pak olacaklarını söylemektedir. Bu pınarlar sıratı geçtikleri zaman karşılarına çıkacaktır.⁶⁴² “...Rableri onlara tertemiz bir içecek içirmiştir”⁶⁴³ sözünde anlatılmak istenen budur.

⁶³⁵ İnsân 76/19.

⁶³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 527, 528.

⁶³⁷ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 140, 141.

⁶³⁸ Semerkandî, *Bahru’l-’ulûm*, III, 528.

⁶³⁹ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 664, 665.

⁶⁴⁰ Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân*, V, 192.

⁶⁴¹ A’râf 7/43.

⁶⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 37, 38.

⁶⁴³ İnsân 76/21.

Pınarda yıkananların boyları yetmiş zîrâ uzunluğuna gelecektir. Bu ölçü Hz. Âdem'in ölçüsüdür. Kadın erkek herkesin aynı ölçülerde olması için, otuz üç yaşından küçükler büyütülecek, büyüklerde küçültülecektir. Böylece herkes Hz. Yûsuf güzelliğinde olacaktır. Diğer pınardan içtiklerinde ise; kalplerindeki kin, üzüntü, kıskançlık temizlenecek ve o su sayesinde kalpleri, Hz. Eyyûb'un kalbi gibi müşfik, dilleri de Hz. Muhammed'in dili gibi Arapça olacaktır. Bundan sonra cennetlikler cennetin kapısına kadar varacaklar ve cennetteki bekçi melekler onlara: "temizlendiniz mi?" diye soracaklardır. Onlar da, "evet" cevabını verecekler ve bu söz üzerine onlara: "Ebediler olarak cennete girin" denilecektir. Onlar da içeriye kirâmen kâtibin melekleriyle beraber gireceklerdir. Onları bir melek eşliğinde kendisi yeşil yakuttan, yuları kırmızı renkli bir deve bekleyecektir. Devenin üzerindeki eğerin kenarları inci ve yakuttan, orta kısmı ise altın ve gümüşten yapılmıştır. Yâkut, inci ve altınlarla süslenmiş bu devenin beraberinde yetmiş hulle bulunacaktır. Hulleler cennetlik kişiye giydirilerek başına taç takılacak, on bin tane saklanmış inci gibi hizmetçiler verilecek ve "ey Allah'ın dostu! Bunların hepsi senindir, buyur deveye bin! Ayrıca bunun bir misli fazlası da var" denilecektir. O kişi iki kanatlı olarak deveye binecek, önlerinde on bin köle ve iki melek beraber cennetteki saraylarına kadar geleceklerdir.⁶⁴⁴ Onlara: "*İşte bu sizin için bir ödüdür. Sizin çalışmanızın karşılığıdır*"⁶⁴⁵ denilecektir.

Taberî, cennetlikler cennette diledikleri içeceklerden içecekler, içtikleri asla idrar ve necasete dönüşmeyecek, mis gibi kokan tere dönüşecek demektir. Âyette geçen "tertemiz içecek" ifadesinden cennette akan bir nehir kastedilmektedir. Cennetlikler bu nehirde yıkanacaklar ve böylece günahlarından arınacaklardır.⁶⁴⁶ Semerkandî, cennetliklerin kalplerinden kin ve nefretin sökülüp atılmasının, cennetteki ağaçların dibinden çıkan iki pınardan birinden yıkanılıp diğerinden içilmesi sonucu gerçekleşeceğini söylemiştir. O'nun, İbn Abbas'a dayandırdığı bu rivâyet Mukâtil b. Süleymân'ın yorumuyla birebir örtüşmektedir.⁶⁴⁷ Kurtubî, cennetliklerin kalbinden kin ve nefretin sökülüp atılmasını sağlayacak olan iki pınar hakkında Mukâtil b. Süleymân'ın yorumunu zikretmiştir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 532, 533.

⁶⁴⁵ İnsân 76/22.

⁶⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XXIV, 113.

⁶⁴⁷ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, I, 515, 516.

⁶⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, 147.

3.2.5.2. Cennette İstekler Nasıl bildirilir Ve Nasıl Cevap Alınır

Kur'ân'da, cennetliklerin dileklerini bildirmesi ve orada iletişim kurması ile ilgili: “*Orada duaları: ‘Allah’ım sen ne yücesin’dir. Sağlık temennileri: ‘Selam’dır. Dualarının sonu ise: ‘Alemlerin Rabbine hamdolsun’dur’*”⁶⁴⁹ âyeti bildirilmektedir.

Mukâtil b. Süleymân söz konusu âyet hakkında şu bilgileri vermektedir: Cennetliklerin herhangi bir şey arzu ettikleri zaman kullanacakları iletişim şifresi “*sübhânekellâhümme*” sözüdür. Cennetlik olan kişi bu sözü söyleyince hizmetçiler derhal bir sofraya kururlar. Bu sofranın eni boyu bir mildir. Masanın ayakları incilerle süslenmiştir. Sofrayı hazırlayan hizmetçiler dört bin adet olup ellerinde içleri birbirinden farklı yiyeceklerle dolu yetmiş bin altın tabak vardır. O sofradan yiyenler doyduklarında Allah onlara bin kez arzu ve istek kapısı açacaktır. Yediklerini hazmetmeleri için içecekler ve çeşitli meyveler getirilir. O cennetlikler inci yakut ve ipeklerle süslenmiş tahtlar üzerinde otururlar. Onlara; gagaları, kanatları, ayakları, sırtları, karımları, farklı farklı renklerden olan develer gibi büyük, nur gibi ışıldayan kuşlar sunulur. O kuşlar cennetliklerin önlerinde hazır bulunup, hangi bahçelerden beslenip, hangi pınarlardan içtiklerini anlatırlar. Cennetliklerin beğendikleri kuş, yarısı yetmiş bin şekilde kurutulmuş, diğer yarısı da közlenmiş olarak sofralarına düşer. Kuşlar yenildikten sonra dirilip cennete doğru uçacaklardır. Muhakkik Şehhâte, bu anlatımların isrâiliyyattan olduğunu beyan etmiştir. Müfessir âyette geçen “sağlık temennileri: selamdır” sözü için şöyle demektedir: Bir melek cennet ehlinin yanına gelir ve “ey Allah’ın dostu, Rabbinden sana selam var der.”⁶⁵⁰ Müfessir âyette sözü edilen selam budur demektedir. Cennetliklerin yemekten sonraki sözleri “*Elhamdülillahi Rabbi’l-âlemîn*” sözüdür.⁶⁵¹

Taberî, İbn Cüreyc’den cennetlikler cennete bir kuş uçuğu zaman “*subhanekallaümme*” sözünü söylerler demiştir. Bu onların dualarıdır. Melekler onların arzularını anında yerine getirirler.⁶⁵² Semerkandî, cennetliklerin cennette ne arzu ederlerse derhal yerine getirilir, yiyeceklerini yerler ve Allah’a hamdederler demiştir.⁶⁵³ Kurtubî, cennetlikler önlerinden bir kuş uçup da onu canları çektiği

⁶⁴⁹ Yûnus 10/10.

⁶⁵⁰ Benzer ifâdeler Furkân Sûresi 75. âyetin tefsirinde de geçmektedir. bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 242.

⁶⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 227-229.

⁶⁵² Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XV, 30.

⁶⁵³ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, II, 105, 106.

zaman “subhanekallahümme” diyerek dilerler. Onu yedikten sonra da Allah’a hamdederler demiştir.⁶⁵⁴

3.2.5.3. Cennetten Kesitler

Kur’ân’da cennetteki yaşamı ifade eden en veciz âyet: “*Nereye baksan nimet ve büyük bir saltanat görürsün*”⁶⁵⁵ âyetidir. Mukâtil b. Süleymân söz konusu âyetin tefsirinde cennetteki saraylardan başlayarak, cennet ehlinin yaşam şekli, hûrilerle ilişkiler ve daha birçok konuda uzun açıklamalarda bulunmuştur.

Buna göre cennetteki herkesin kendine ait, içinde yetmiş köşkün bulunduğu büyük bir sarayı vardır. Her köşk bünyesinde eni boyu bir fersah olan, yüksekliği göğe uzanan ve dörtyüz kapı kanadı bulunan yetmiş ev bulundurmaktadır. Evlerin içinde inci ve yakutlarla bezenmiş tahtlar mevcut olup sağlarında ve sollarında ayakları kırmızı yakuttan yapılmış, üzerinde farklı renklerde yetmiş döşek olan kürsüler bulunur. Cennet ehlinin olan kişilerin başlarında zebrecet ve çeşitli mücevherlerden yapılmış taç, el ve ayak parmaklarında yüzükler, kollarında bilezikler ve üzerlerinde de beyaz renkli ipek kumaştan yetmiş hülle bulunduğu halde tahtlar üzerinde oturacaklardır. Bunların etraflarında yaşlanmayan on bin hizmetçi dolaşacaktır. Üzerlerinde enva-i çeşit yemeklerin bulunduğu sofralar kurulacaktır.

Cennetteki sofralarla ilgili tasvirler daha önce değinildiği için burada tekrar etmedik.

Mukâtil b. Süleymân cennet ehlinin hûrilerle olan cinsel yaşamları hususunda da teferruatlı açıklamalarda bulunmuştur. Müfessir’e göre cennetteki erkekler yüz erkek kuvvetinde olacaklardır. Onlara büyük bir sevgiyle bağlı olan dört bin sekiz yüz zevcesi, her zevcenin ise yetmiş hizmetçisi ve cariyesi bulunacaktır. Müfessir Dahhâk b. Müzâhim’den rivâyetle cennetteki câriyeler hakkında şöyle demiştir: “Cennetten bir cariye veya hizmetçi dünyaya gelecek olsa, onun uğrunda insanlar birbirlerini tamamen yok edinceye kadar mücadele ederlerdi.”⁶⁵⁶ Müfessir, şayet güzel gözlü bir hûri saç örgülerini çözsse, saçlarının ışıltısından güneşin ışığı sönük kalırdı diyerek Hz. Peygamber’e yöneltilen; “Ey Allah’ın Rasûlü! Hizmet eden ile hizmet edilen arasındaki ne fark vardır” sorusuyla yorumuna devam etmiştir. Hz.

⁶⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII, 313.

⁶⁵⁵ İnsân 76/20.

⁶⁵⁶ Bu rivâyet için bkz. Zahitoğlu, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi”, s. 177.

Peygamber söz konusu soruyu; “Nefsim elinde olan Allah’a yemin olsun ki, hizmet eden ile hizmet edilen arasındaki fark yıldız ile dolunay arasındaki fark gibidir” şeklinde cevaplamıştır.

Yukarıda anlatılanların devamında Mukâtil b. Süleymân, ‘Ubeydullâh’tan rivayetle cennetteki kişinin konumu ve saygınlığını şöyle dile getirmektedir: “Cennetlik kişi tahtı üzerinde otururken Allah bir melek vasıtasıyla yetmiş hulle hediye gönderir. Meleğin beraberinde teslimiyet ve Allah’ın rızası da vardır. Melek kapıdaki görevliye cennetlik kişiyi kastederek Allah’ın dostuyla görüşmek istediğini bildirir. Bunun üzerine kapıdaki görevli kendinden üst makamdaki kişiye haber verir. Haberin Allah dostuna ulaşması için yetmiş kapıdan geçilmesi gerekmektedir. Yetmiş kapının sonunda Rabbu’l-‘Izze’in elçisinin kapıda olduğu bilgisi Allah’ın dostuna arzedilir. Meleğe huzura girmesi için izin verilir. O da Allah’ın selamını ve rızasını O’na takdim eder. Bu müjde üzerine o kişi çok sevinir.” Müfessir: “Eğer cennette ölüm olsaydı Allah’ın dostu aldığı bu selam karşısında sevinçten ölürdü” demektedir. İşte “Nereye baksan nimet ve büyük bir saltanat görürsün” buyruğu buna işaret etmektedir. Zira Rabbu’l-‘Izze’nin elçisi bile cennetlik kişiyle görüşmek için izin istemektedir.⁶⁵⁷

Taberî, Mücahid ve Süfyan es-Sevrî’’den; cennetteki nimet ve saltanattan kastın, meleklerin cennet ehlini selamlaması ve görüşmek için izin istemeleri olduğunu rivâyet etmiştir.⁶⁵⁸ Semerkandî, cennetliklerin başlarında kralların başlarındaki gibi taçları vardır. Ancak cennetlikler farkındadırlar ki saltanatı hiç yıkılmayacak olan kral Allah’tır ve o ne dilerse gerçekleştirir demektedir.⁶⁵⁹ Kurtubî, cennetlik kişiye Allah’ın elçisinin selam ve rızasının getirmesi ve bunun için yetmiş kapıdan geçilerek izin alınması durumunu Mukâtil b. Süleymân’dan naklederek anlatmaktadır.⁶⁶⁰ Zemahşerî ve Beyzavî, cennet halkının derecesi en düşük olanının bile mülküne bin yıllık bir mesafeden bakacağını dile getiren bir hadisi senet vermeden zikretmektedir.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 529-531.

⁶⁵⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, XXIV, 112.

⁶⁵⁹ Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, III, 528.

⁶⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 144, 145.

⁶⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 673; Beyzavî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, V, 271.

3.2.5.4. Cennetlikler Her Cuma Allah'ı Görürler

İnananların cennette Allah'ı göreceklerine dair: “وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ أَلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ”⁶⁶² “O gün Rablerine bakan parlak yüzler vardır”⁶⁶³ âyetleri delil gösterilmektedir.⁶⁶³ Mukâtil b. Süleymân bu âyeti yorumlarken sadece “Allah'a gözleriyle bakacaklardır” demektedir. Ancak cennette müminlerin Allah'ı görmesini şu iki âyetle ilişkilendirmektedir:

“Orada istedikleri her şey onlarındır. Katımızda daha fazlası da vardır”⁶⁶⁴ ve “Doğruluk makamında, tüm gücü elinde bulunduran bir hükümdarın yanındadırlar.”⁶⁶⁵ Mukâtil, söz konusu âyetler bağlamında, müminlerin her Cuma misk kokulu tepeler üzerinde Allah'ı ziyaret edeceklerini söylemektedir. Buna göre müminler Rablerini ziyaret ettiklerinde dünyada yaptıkları amellerinin derecesine göre Allah'a yakın oturacaklardır. Allah onlara dileklerini soracak onlar da rızasını dileyebileceklerdir. Yüce Allah da onlara kendi rızasını kazanmalarının sonucu olarak cennete yerleştirdiklerini söyleyecektir. Bunun üzerine hayal bile edemeyecekleri nimetler kendilerine yaklaştırılacaktır. Bu durum tüm dilekleri gerçekleştirilinceye kadar devam edecektir. Müfessir, “Orada istedikleri herşey onlarındır” buyruğunda anlatılmak istenen budur demektedir. Müfessir “katımızda daha fazlası vardır” sözünden kastedilenin, müminlere dilemedikleri halde verilecek olan adn cennetidir demektedir.⁶⁶⁶

Taberî, İkrime'den rivâyetle; kıyâmet günün de bazı yüzler Rablerine bakacaklar,⁶⁶⁷ Vahidî, o gün gözleriyle yaratıcılarına bakacaklar,⁶⁶⁸ Semerkandî, kıyâmet gününde bazı yüzler dünyada yaptıkları salih ameller sebebiyle ıslıl ıslıl parlayacak demiştir.⁶⁶⁹ Begavî, müminlerin Allah'ı âhirette görmeleri konusunda birçok görüş zikretmiş, bu görüşler arasında Mukâtil'in görüşü de bulunmaktadır.⁶⁷⁰

⁶⁶² Kıyâme 75/22, 23.

⁶⁶³ Temel Yeşilyurt “Rü'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 311-314

⁶⁶⁴ Kâf 50/35.

⁶⁶⁵ Kamer 54/55.

⁶⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, IV, 115, 185.

⁶⁶⁷ Taberî, *Câmiu 'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XXIV, 72.

⁶⁶⁸ Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, I, 1155.

⁶⁶⁹ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, III, 523.

⁶⁷⁰ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, V, 185.

Zemahşerî ve Beyzavî, müminlerin âhirette Rablerine bakmalarını bir beklenti içinde olmaları anlamında yorumlamışlardır.⁶⁷¹

3.2.6. Cennetlikler ve Cehennemlikler Arasındaki Diyaloglar

Âhirette cennetlikler ve cehennemlikler yerlerine yerleştirildikten sonra bu iki zümre arasında bazı konuşmalar gerçekleşeceğini Kur'ân-ı Kerîm'den öğrenmekteyiz.

Kur'ân'da: “*Cehennem halkı, cennet halkına: Bize de biraz su ya da Allah'ın size verdiği rızıklardan gönderin diye çağırırlar. Cennet halkı da onlara: Allah kâfirlere ikisini de haram kılmıştır! derler*”⁶⁷² âyeti denilmektedir. Mukâtil b. Süleymân bu olayın şöyle gerçekleşeceğini söylemektedir: Yüce Allah cennet ehlini ve içinde buldukları nimetleri, cehennem ehlinin görebileceği bir yükseklikte bulduracaktır. Cehennem ehli bu nimetlerden talep edince cennet ehli bunun mümkün olmadığını söyleyeceklerdir. Müfessir bunun sebebi olarak; bir sonraki âyeti zikrederek, kâfirlerin dünyada iken oyun ve eğlenceye dalıp Allah'ı unuttukları gibi âhret gününde de onların unutulacağını ve ateşe terk edileceklerini söylemektedir.⁶⁷³

Taberî, cehennemlikler cennette bulunan kardeş ya da babalarına kendilerine biraz su vermelerini talep edeceklerini ancak bu isteklerinin cennetlikler tarafından bunların cehennem halkına haram edilmesi gerekçesiyle reddedeceklerini belirttiği bir rivâyeti nakletmektedir.⁶⁷⁴ Semerkandî, cehennem halkı ile cennet halkı arasındaki diyalog ile ilgili âyet hakkında; cehennemlikler azap görmeye başlayınca cennetliklerden yiyecek ve su talep edecekler fakat cennetlikler cehennemliklere: “siz dünyada Allah'ın dinini oyun ve eğlenceye aldınız, bugün size bu yiyecek ve içecekler haram kılınmıştır” diyerek cehennemliklerin taleplerini reddeceklerini söylemiştir.⁶⁷⁵

3.2.7. Şehitler

“شَهِيدٌ” “şehid” kelimesi “شَهَدَ” “şehede” filinden türetilmiş ve “hazır bulunma”, “gözle görme”, “tanıklık etme”, “ikrâr” gibi manalarda

⁶⁷¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 662; Beyzavî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, V, 267.

⁶⁷² A'râf 7/50.

⁶⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, II, 40.

⁶⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, XII, 473, 474.

⁶⁷⁵ Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, I, 519.

kullanılmaktadır.⁶⁷⁶ Dini bir terim olarak “şehid” Allah yolunda mücahede eden ve öldürülen kimseye denir.⁶⁷⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de, Allah yolunda öldürülenlere ölümler denilmemesi öğütlenmektedir. Çünkü Allah onların aslında diri olduklarını ve rızıklandırıldıklarını haber vermektedir.⁶⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, söz konusu âyeti tefsir ederken öncelikle Bedir savaşında şehîd olan on dört ismi⁶⁷⁹ zikretmektedir. Müfessir âyetin nüzûl sebebini, bir kısım insanların şehîd olanlara “öldü” tabirini kullanmaları olarak beyan ederek, şehitlerin ruhlarının diri olarak cennetü’l-me’vâ’da sidretü’l-müntehâ’da⁶⁸⁰ yeşil kuşlar olarak diriltildiğini söylemiştir. Buna göre onlar cennette gönüllerince dolaşmaktadırlar ve arşda asılı kandillerin yanına gidip kalmaktadırlar. Allah onlara tekrar tekrar nimetleri artıralım mı diye sorar onlar da; içinde buldukları güzelliklerin karşılığı olarak dünyaya geri dönmek ve savaşmak isterler. Şehîdler aralarında şöyle konuşurlar: “Dünyadaki kardeşlerimiz içinde bulunduğumuz nimetlerin farkında olsalar da onlar da şehîd olmak için mücadele etseler.” Müfessir, şehîdlerin bu sözleri üzerine Allah’ın dünyadaki insanlara onların durumlarını haber vermek üzere “Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayın...” âyetini vahyettiğini söylemektedir.⁶⁸¹

Mukâtil b. Süleymân Bedir savaşında şehîd olan ilk kişi Ömer b. el-Hattâb’ın azadlısı Mihca b. ‘Abdullah’tır ve Hz. Peygamber’in ümmetinden olarak şehîdler arasında cennete çağrılacak ilk kişidir demektir. Bunun sebebi anne ve babası onun öldürülmesine dayanamamışlardır. Müfessir, Mihca’nın şehîd olduğu gün Hz. Peygamber’in “şehîdlerin efendisi Mihca’dır” dediğini zikretmektedir. O’nu Amir b. el-Hadramî bir okla öldürmüştür. Müfessir, anne ve babasının oğullarının acısına dayanması üzerine de “İnsanlar ‘iman ettik’ demekle, bir imtihana tabi tutulmadan bırakılacaklarını mı sanıyorlar”⁶⁸² âyetinin nazil olduğunu söylemektedir.⁶⁸³

⁶⁷⁶ İsfehânî, *Müfredâtü el-fâzi’l-Kur’ân*, s. 465-467.

⁶⁷⁷ Fahrettin Atar, “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 431- 433.

⁶⁷⁸ Bakara 2/154; Âl-i ‘İmrân 3/169.

⁶⁷⁹ İsimler için bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 150, 151.

⁶⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 151.

⁶⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I, 314.

⁶⁸² ‘Ankebût 29/2.

⁶⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, III, 372.

Taberî, Cevzî ve Vahidî, şehitlerin cennette yeşil renkli kuşlar şeklinde yaratıldığını ve ikram gördüklerini,⁶⁸⁴ Zemahşerî ve Beyzavî, Hasan Basrî'den rivayetle; şehitlerin rablerinin katında ruhlarının diri olduğunu ve rızıkların ruhlarına arz edildiğini, bu sebeple rahatlık ve neşe içinde bulduklarını⁶⁸⁵ söylemişlerdir. Kuşeyrî, şehitlerin diri olmasının sebebini, dünyadaki hayatın ellerinden gitmiş olup ebedi hayata kavuşmaları olarak açıklamaktadır. O, şehitlerin cennette çeşitli ikramlara kavuştuklarını ekleyerek bu konuda yapılmış: “şehitler diridirler, çünkü halefleri Allah'tır. Halefi Allah olan ölü olamaz” şeklindeki yorumu nakletmiştir.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, III, 214, 215; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, I, 124; Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, I, 139.

⁶⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 206; Beyzavî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, I, 114.

⁶⁸⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, I, 139.

SONUÇ

Yazılı olarak elimize ulaşan, Kur’ân’ın tamamından müteşekkil ilk tefsir Mukâtil b. Süleymân’ın *et-Tefsîru’l-kebîr* adlı eseridir. En başta tefsir olmak üzere, hadis, fıkıh, kelim ve daha pek çok ilme vâkıf olan Mukâtil b. Süleymân farklı kültürlerin etkisinde hayatını idâme ettirmiş, hayal dünyası zengin, geniş düşünen, yorum gücü yüksek, kendinden emin, yaşadığı döneme damgasını vurmuş, kendisinden sonra gelenleri etkilemiş başarılı bir müfessirdir. Müfessir’e nispet edilen bu özelliklerin yansımaları tefsirinde açıkça görülmektedir. Bununla beraber O, bazı noktalarda eleştiri oklarının da odağı olmuştur. Eleştiride bulunanların kendi pencerelerinden haklı gerekçeleri bulunmaktadır. Ancak bilinmelidir ki her insanın kâmil tarafları olduğu gibi zayıf tarafları da vardır. Bir insanın olumsuz bir yönü vardır diye olumlu taraflarını görmezden gelip onu hayattan diskalifiye etmek acımasızlıktan başka bir şey değildir. Mukâtil b. Süleymân’a da bu gözle bakılmalıdır. Nitekim bunun böyle olmadığını tarih ispat etmiştir. O’nun eseri *et-Tefsîru’l-kebîr* de çağlar boyunca âlimlere ışık tutmuş nadide bir eser olarak her zaman gündemdeki yerini korumuştur. Buradan hareketle ebedî bir hayata yelken açması kaçınılmaz olan insanın kafasını meşgul eden soruların belki de en önemlisi “ölünce ne olacak sorusunun” cevabının birincil bir kaynaktan öğrenilmesi önem arz etmektedir.

Mâlumdur ki; “dünya” bir gün son bulacak, ardından sonsuz bir hayat olan “âhiret” başlayacaktır. “Orada ölüm yoktur” manasına gelen “لَا مَوْتَ فِيهَا” terkibi Mukâtil b. Süleymân’ın âhiretin ebedîliğine vurgu mukabilinden en özet cümlesidir. Azap ve mükâfat “لَا مَوْتَ فِيهَا”nın iki yönüdür. Tehdit ve müjde âyetleriyle bu iki yön sürekli hatırlatılmakta, örnekler verilmektedir. Hatırlatmaların dikkate alınıp alınmaması insanın ölüm anına bile etki etmektedir. Müfessir’e göre, Azrâil ve yardımcılarında oluşan toplam yedi kişilik ekipten “nâzi’ât” grubu kâfirlerin canını zorla çekip alırken, “sâbihât” grubu kolay bir şekilde müminlerin canını alacaklardır. Bazı islam âlimlerince kabir azabının olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Ancak, Mukâtil b. Süleymân’a göre kabir hayatı bir başka ifadeyle burada azap ve mükafaat mutlaka olacaktır. Ölenler kabirlerinde sorguya çekilecekler, kâfirler sorulara “bilmiyorum” cevabını verip kabir azabına düçar olurken, müminler tüm sorulara doğru cevaplar vererek bu aşamayı da rahat bir şekilde atlatacaklardır. Müfessir’in

kabir sorgusunu anlattığı örnekler Hz. Peygamber'den gelen hadislerle örtüşmektedir.

Kur'ân'da "Sâ'at" kelimesiyle ifâde edilen kıyâmetin ne zaman gerçekleşeceğini yalnızca Yüce Allah bilmektedir. Ancak sâ'at'in yaklaştığına dâir birtakım âlametler gerçekleşecektir. Genel anlayışa göre toplam on tane olan büyük alâmetden beş tanesi hakkında geniş bilgiler veren Mukâtil b. Süleymân, anlatımlarını isrâili rivâyetlerle de detaylandırmıştır. Bütün bu alametlerin vukû bulmasının ardından "sâ'at" için sûr'a üfürme zamanı gelmiş olacaktır. Mukâtil b. Süleymân'a göre sûr'a iki defa üflenecektir. İsrâfil'in "sûr" borusuna üflemesiyle "sâ'at" gerçekleşecek, herkes ölecek yeryüzü dümdüz olacaktır.

İkinci üfürüş yeniden dirilmenin çağrısıdır. Müfessir'e göre İsrâfil ikinci üfürüşünü Beytü'l-Makdis kayasının üstünde gerçekleştirecek, dirilen insanların toplanma yeri de Filistin'deki Arz-ı Mukaddes olacaktır. Müfessir, amellerin dağıtılmasına kadar geçen sürenin üç yüz yıl olduğunu söylemektedir. Yine O'na göre amel defterleri süryanice yazılmıştır. Hesap da Süryanice görülecek olup amellerin tartılması göreviyle Cebrâil ilgilenecektir. Müfessir'in bu bilgileri nereden aldığı hususunda bir kaynak bulunmamaktadır.

Kâfiri, ameli karşısına çirkin suratlı bir adam görünümünde karşılayıp onu rezil edecektir. Mümini ise; ameli güzel ve hoş yüzlü bir adam görünümünde karşılayıp onu bahtiyar kılacaktır. O gün cehennem öfkeli, cennet ise süslü bir gelin edasıyla hesap yerine yaklaştırılacak, mîzan terazileri kurulacak, böylece hesap için herkes orada hazır bulundurulacaktır. Rab ve melekler de oraya nüzûl edeceklerdir. O gün dehşetli bir gündür ve kimsenin kimseye faydası olmayacaktır. Hesabın başlamasıyla herkes tek tek çağrılacak ve eline amel defteri verilecektir. Müfessir, amel defterleri solundan ve sağından verilenlerin durumunu âyetlerin sebab-i nüzûlünden hareketle şahıslar üzerinden örneklendirerek izâh etmektedir.

Hesapların görülmesi bittikten sonra herkes ebedî hayata yani cennete ve cehenneme yerleştirilmek üzere sırat köprüsüne yönlendirilecektir. Bu iki grubun dışında 'ârafta kalanlar da daha sonra cennetteki yerlerini alacaklardır.

Cehennemlikleri sürekli bir azap beklemektedir. Orada doyurucu bir yemek, susuzluğu giderici bir içecek bulunmadığı gibi dinlenme de söz konusu değildir. Cennetlikler ise muhteşem bir karşılama töreninin ardından akla hayale gelmedik

sınırsız nimetlerin bulunduğu, asla ölüm olmayan bir hayata adım atmış olacaklardır. Cennetliklerin en büyük bahtiyarlığı ise cennette Rablerini görecek olmalarıdır. Mukâtil b. Süleymân cehennemdeki ve cennetteki yaşamı anlattığı tasvirlerinde zaman zaman isrâîlî bilgilere yer vermiştir. Ayrıca Müfessir; Azrâil'in ve münker nekir meleklerinin mâhiyetleri, Deccâl ve Beytü'l-Makdis hakkında ve kabirden dirilişin nasıl olacağı konusunda da isrâîli rivâyet içeren ifadelerle başvurmuştur. Bu da, isrâiliyyatın ilk dönemlerden itibaren tefsire girdiğini açıkça göstermektedir.

Mukâtil b. Süleymân'ın ölüm ve ölümden sonraki hayat hakkındaki düşüncelerinin ve yorumlarının bir kısmı herkesçe malum olan bilgilerdir. Ancak O'nun eserinin ilk tefsir olması bu bilgileri özel kılmaktadır. O gaybi bir hayatı anlatırken rîvâyet dirâyet metodlarını ustaca kullanmıştır. Bir âyeti yorumlarken başka bir âyetle yorumunu güçlendirmiştir. Bununla beraber, yorumlarında kullandığı rivâyetlerin önemli bir kısmında senet kullanmaması, yorumlarının arasına isrâîli rivâyetler serpiştirmesi de göz ardı edilemez bir gerçektir. Ama bu, kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemediği anlamına gelmez. Nitekim azımsanmayacak sayıda müfessir O'nun tefsirine mürâcaat ederek nakiller yapmışlardır. Tefsirlere bakıldığında “فَالْمُقَاتِلُ” ifadesine sıkça rastlanılmaktadır. Bu ifadeyi kullanmayan müfessirlerin de bazı yorumlarında Mukâtil b. Süleymân'ın görüşlerinin hâkim olduğu açıkça görülmektedir.

Son söz olarak denilebilir ki günümüzdeki âhîret tasavvurunun şekillenmesinde Mukâtil b. Süleymân'ın rolü büyüktür. O'nun bu konudaki görüşleri için diğer eserlerini incelemek vazife mukâbilinden bir önerimizdir. Bizim çalışmamız ise O'nun görüşlerini ortaya çıkarmak ve tefsirdeki hak ettiği yeri anlatma noktasında mütevâzi bir gayretten başka bir şey değildir.

KAYNAKÇA

Altuntaş, Mehmet; “Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsirinde İsrâiliyyat ve Hurûfu Mukattaa”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 13, 13 (2018/13) s. 129-158.

Altuntaş, Mehmet; “Tevrat ve Kur’ân’a Göre Yahûdilerin Dünyaya Bakışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 3 (2013/3), s. 90-93.

Altuntaş, Mehmet; “Kur’ân’da Peygamberlere Gönderilen ‘Suhuflar/Kitaplar’ Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies* 2016, cilt XI, sayı: 12, s. 1-24.

Askalânî, İbn Hacer; *Tehzîbü’t-tehzîb*, Matbaatu dâirati’l-me’ârifi’n-nizâmîyye, Hindistan h. 1326.

Atar, Fahrettin; “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 431- 433.

Aydemir, Abdullah; *Tefsirde İsrâiliyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed; *‘Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhu’l-Buhârî*, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, Beyrut ts.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ; *Me’âlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, Beyrut h. 1420.

Beyzavî, Nâsirüddîn Ebû Sâid ‘Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî; *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed ‘Abdurrahmân el-Maraşlî, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, Beyrut h. 1418.

Bilmen, Ömer Nasûhi; *Kurân-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Ebû ‘Abdullâh el-Cağfî; *Sahîhu el-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru tûki’n-necât, ys., h. 1422.

Cerrahoğlu, İsmâîl; *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015.

Cevzî, Cemâlüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed; *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut h. 1422.

Demir, Mustafa; “İlk Fikhî Tefsir ve Müellifi Mukâtil b. Süleymân”, Yüksek Lisans Tezi, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sivas 2010.

Demirci, Kürşat; “Kabir” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 37-38.

Gürkan, Salime Leyla; “Ölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 32-34.

Hamurcu, Fevzi; “Mukâtil b. Süleymân Kitabü’t-tefsîri’l-hamsi mi’e âye adlı eseri”, Basılmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 1995.

Harman, Ömer Faruk; “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 225-226.

İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer; *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, 2. Baskı, Dâru tayyibe, ys. 1999.

İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, Mütercimim Mukaddimesi, trc. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1983.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. ‘Ali Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn el-Ensârî; *Lisânü’l-‘Arab*, Dâru sâdir, Beyrut h. 1414.

İsfehânî, Râgıb; *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru's-Şâmiye, Beyrut 2011.

Kılavuz, Ahmet Saim; "Amel Defteri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 20-21.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed; *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, 2. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-Mısriyye, Kâhire 1964.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. el-Hevâzin b. Abdilmelik; *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrâhim el-Besyûnî, 3. Baskı, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'âmmeti li'l-kitâb, Mısır ts.

Kutsal Kitap, (Tevrat Zebur, İncil Kitabı), Mukaddes Şirketi ve Yeni Yaşam Yayınları, Korea 2016.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî; *Tefsîru'l-Mâverdî*, thk. Seyyîd İbn 'Abdülmaksûd b. 'Abdurrahîm, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut-Lübnan ts.

Mazharî, Senâullah Pânîpetî; *Tefsîru'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî, Mektebetü'r-râşidiyye, Pakistan h. 1412.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî; *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Dâru ihyâi't-türâs, Beyrut h.1423.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-'Ârifîn b. Nûriddîn 'Alî el-Haddânî; *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmiu's-Sagîr*, Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kubrâ, Mısır h. 1356.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim el-Haccac b. el-Kuşeyrî; *Sahîhu Müslim* thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî; Dâru ihyâit'türâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd; *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf 'Ali Bideyvî, Dâru'l-kelim et-tayyîb, Beyrut 1998.

Özsoy, Ömer; **Güler**, İlhami; *Konularına göre Kur'ân*, Fecr yayınları, Ankara 2005.

Piriş, Şaban; *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı*, Arz Yayıncılık, Kayseri, ts.

Plessner, M. "Mukâtil", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, VIII, 567.

Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm; *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. el-İmam Ebî Muhammed b. Aşûr, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan 2002.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr İbn Ahmed el-Mervezî; *Tefsîru'l-Kur'ân*, Dâru'l-vatan, Riyad 1997.

Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm; *Bahru'l-'ulûm*, ys. ts.

Speelman, W. M.; "Ölümün Kısa Bir Tarihi", trc. Ahmet Bora Pekiner, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr; *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-risâle, ys. 2000.

Tirmîzî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd); thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Şirketü mektebeti ve matbaatı Mustafâ el-bâbî el-Halebî, 2. Baskı, Mısır 1975.

Topaloğlu, Bekir; "Âhiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 543-548.

Topaloğlu, Bekir; "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 227-233.

Topaloğlu, Bekir; “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 376-386.

Toprak, Süleymân; “Mîzan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 211-212.

Toprak, Süleymân; “Münker ve Nekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII, 14-15.

Tözluyurt, Mehmet; “Mukâtil b. Süleymân’ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 14, 14 (2018/14) s. 275-299.

Türker, Ömer; “Mukâtil b. Süleymân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, XXIII, 134-136.

Vâhidî, Ebü’l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed ‘Alî; *el-Vasût fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, thk. Şeyh ‘Adil Ahmed ‘Abdülmevcûd vd., Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, Beyrut-Lübnân 1994.

Yavuz, Yusuf Şevki; “Kıyâmet Alâmetleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XXV, 522-525.

Yavuz, Yusuf Şevki; “Zebânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 164.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi; *Hak Dini Kur’ân Dili*, Yenda Yayın Dağıtım, İstanbul 2001.

Yeşilyurt, Temel; “Rü’yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 311-314.

Yılmaz, Orhan “Mukâtil b. Süleymân’ın Hadis Anlayışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 14, 14 (2018/14) s. 335-361.

Zahitoğlu, İrfan “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsir-i Kebiri’ndeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş 2015.

Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî; *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, thk. Komisyon, Dâru’l-hidâye, ys. ts.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed; *Keşşâf*, 3. Baskı, Dâru’l-kitâbi’l-Mısriyye, Beyrut h. 1407.

ÖZGEÇMİŞ

1977 yılında Yozgat'ın Akdağmadeni İlçesinde doğdu. İlkokul, Ortaokul ve İmam Hatip Lisesi'ni Akdağmadeni'nde tamamladı. 2003 yılında Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fizik Bölümü'nden mezun oldu. 2004-2008 yılları arasında Yozgat'ın Akdağmadeni İlçesi'nde İlköğretim, Fizik, Fen ve Teknoloji, Matematik alanlarında ücretli öğretmenlik yaptı. 2008-2011 yılları arasında Akdağmadeni'nde fahri Kur'an Kursu Öğreticiliği görevlerinde bulundu. 2011 yılında Sinop Türkeli İlçe Müftülüğü Güzelkent Kur'an Kursuna açıktan atamayla atandı. 2013 yılında Sinop Müftülüğü Esentepe Kur'an Kursuna naklen atandı. 2015 yılında Kayseri Talas İlçe Müftülüğü Yamaçlı Köyü Kur'an Kursuna naklen atandı. 2016 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden (İlitam) mezun oldu. 2016-2017 Eğitim Öğretim yıllarında, Talas İlçe Müftülüğü Yazılı Kur'an Kursuna naklen atandı ve bir yıl görev yaptı. 2017 yılı güz döneminde Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri'nde Tefsir alanında Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2017-2018 Eğitim Öğretim yılında Talas İlçe Müftülüğü Abdülhamit Han Kur'an Kursu'nda görev yaptı. 2018 yılında Talas İlçe Müftülüğü Ahmet-Rabia Karademir Kur'an Kursu'na naklen atandı. Halen görevine devam etmektedir.